ADALÉKOK

KRÍM TÖRTÉNETÉHEZ.

GRÓF KUUN GÉZA,

LEV. TAGTÓL.

BUDAPEST,
EGGENBERGEHEÉLE M. AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.
(Hoffmann és Molnár..
1 8 7 1 .

Pest, 1873. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

ADALÉKOK KRÍM TÖRTÉNETÉHEZ.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1872. nov. 4-én tartott ülésén.)

Krím azon félszigetnek neve, mely Tauris legdélibb s a fekete tengerbe leginkább benyúló részét képezi. Maga Tauris (a jelenlegi Simferopol! gubernium) a krimi félszigetet, az úgynevezett krimi vagy nogai pusztát, aéernomorski kozákok tartományát s a Kuban folyó torkolatában fekvő Taman szigetet foglalja magában. Jeles tudósunk Vámbéry az oroszok ázsiai hatalmáról irt munkájában*) azon nézetben van, hogy Krím neve egy darab földet jelent, mert Kírtm törökül töredéket teszen, a. m. törn i.) Lehet, sőt valqszinü, hogy a török népetymologia a török hangtan kívánalmaihoz alkalmaztatott Kï rïm tartománynévbon töredék, egy darab föld értelmére vél rátalálhatni, de ezen népetymologia, úgy itt, mint másutt csak látszat után indul s a név valódi eredetétől távol jár. Ezen Krím név görögül *πιρικοπη* volna s csakugyan van egy Perekop nevű város Krím legéjszakibb vidékén, hol az azovi tengert csak egy igen keskeny, egy mérföld széles földrész választja el a fekete tengertől, melyet közönségesen a perekopi földszorosnak neveznek: ámde Perekop a krimi félszigetnek nem neve és tulajdonképen azon árkot jelentette, mely az említettem földnyelven végig nyúl. Ezt már Cluvorius is tudta s „geographiai bevezetés“ czimü munkájában **) következőképen ir: „Przekop (tehát Perekop), id est fossa, quae in Isthmo

*) Russlands Machtstellung iu Asicn. Leipzig, 1871.

**) Introductio in universam goographiam taui vetorem, quani novam.

facta est.“ A Krím név magyarázatához közelebb vezet a j elenlegi E s z k i k ï r ï m (Eski Krím), mely egy régibb K r i m nevű városra vezet vissza, s csakugyan létezett már 789-ben Kr. u. egy Kerim nevű város a jelenlegi Eski-Kerim helyén, melyről a Firkowitsch-féle bibliai kéziratokban előforduló epigrafok gyűjteményének 8-dik száma kétségtelenül bizonyossá tesz. Jehudah Mizrachi Mózes fija a VII-dik század kezdetén egy Hamadanban[2]) az ottani zsidóktól nagy tiszteletben tartott Codexbe egy a rendesnél hosszabb epigrafot jegyzett belé, melyben útjairól s nevezetesen Krímben tett útjáról értesít. Ezen jegyzetében azt mondja, hogy O no kát es Szóikat városokat a zsidók nevezték először Krim-nek: ובסולכת שבנו ובאון כת ויקראום כרים Jehuda Mizrachi-t ezen tévútra népetymologia vezette, Krím város zőlő termő, gyümölcsökben gazdag környékén a K r i m, Kerim név zsidó utazónak a héber nyelv כְּרֶם szava gyanánt hangozhatott, s innen eredt J e h u d á h azon balvéleménye, hogy Szolkatot és Onkatot a zsidók nevezték volna el Kerimnek. Ezen epigraf másolója, Abraham ben Simcliali, Jemondja, hogy Szóikat héber város s Ónkat görög: (ובסולכת) עברית (שבנו ובאון כת) יונית שתקנו הרבותיה (ויקראום כרים[3]) A b r a h a m ben Simchah ezen toldása עברית az a mit a görög Ónkat romjairól mond: שתקנו הרבותיה minden erőltetés nélkül,természetesen folyik Jehudáh szövegéből, mert ha igaz az, hogy Szolkatot zsidók alapították, nem vonhatjuk kétségbe az עבריה melléknév jogosultságát. Ámde ezen jegyzetnek ellenmond a régi história, geographia s maga a nyelvészet is, mert Szol kát és Ónkat bizonynyal török eredetű nevek, s értelműk szerint bal és jobboldali várost tesznek; سرلكت és اونكت k a t végszótagja Firkowitsch helyes megjegyzése szerint a.m. كند[4]) (كنت l.ö.h.v.كسمركند

[1]) משה הנקדן

[2]) Hamadan a régi Ekbatana helyén épült. A zsidók azon nézetben vannak, hogy Eszter ÓH Mardochai sírja Hamadanban van. Az idegen figyelmét e városban igen sok érdekes rom vonja magára.

[3]) A zűrjei közt elé jövő szavak Jehudáh szövegéből valók.

[4]) L. Chwolson kitíiníi munkáját: Achtzehn hebriiische Grabschriften aus dér Krím.

s a magyar Kis és N a g y K o n d helyneveket). Kétséget nem szenvedő történeti tény, hogy Szolkatot és Onkatot török eredetű népek alapították. Abraham ben Simchah azon tudósítását fontosnak tartom, hogy e két várost különböző népek alapították, mert ilyeténképen e két név könnyebben lesz megfejthetővé s Szóikat és Ónkat eredetére váratlanul jövő világosság árad. Ezen Kerim nevű város Cluverius geographiai bevezetésében Chremn os név alatt fordul elő, mely név már élénken emlékeztet a iégi C i m m e r i u m r a, mert a jelenlegi Eski Krím Cimmerium helyén áll. Cimmeriummég régibb neve Plinius szerint *) C e r b e r i o n volt. Cimmerium a K i m m e r i o s vagy K e m m e r i o s népnévvel áll szoros összefüggésben, mely név Sophoklesnél és Aristophanesnél *κιρβέριοι* alakban isfordul elő, nevezetesen Aristophanesnél a kettő együtt is szerepel, *κερβίριοι* oly viszonyban áll a *κιμμέριοι vagy κεμμιριοι* névhez, milyenben aPliniustól említett Cerber ion áll, a szerinte későbbi C i m m e r i u m hoz. Azon kérdés, hogy a görög íróknál előforduló K i m m o r i o s minő népet jelentett, az ethnologia legnehezebb kérdéseihez tartozik, mert azon görög írók, kik e népet említik, phoeniciai hajósok meseszerüleg hangzó tudósításait még megtoldva, túlozva ismételték s e csodálatosan hangzó elbeszéléseikkel inkább a költészet és mythologia, mint a historiairás tárházát gazdagították. Ezért mondja Steur e jelen évben megjelent munkájában, hogy a Kimmé r i o s név majdnem annyira tartozik a görög mesevilágba, mint a históriába **). Homer, ki az Odyssea XI-dik énekében a görögök közt legelőször szól e népről, hihetetlen, képtelen dolgot mond rólok így szólva:

A nap elalkonyodott, behomályosulának az útak:
Ez pedig a mély okeanos túlszélire úszott,
Hol Kimmer népnek ködök és éjféli homályok
Burkolták országa vagyon; nem is ejti reájok
A nap szép szerűinek fénypillantásit, akár ha
Feltámaszkodik a csillagzatos égre, akár ha

*) VI. 20.

**) Ethnographie des peuples de l'Euiope avant Jeune Chrigt ou etrai túr le* nomades de l'Asie stb.

Mennyei útjáról földhöz leereszkedik ismét;
De nyavalyás polgári felett örök éjszaka sátroz. *)

Az eredeti szövegben a ködök és éjfeli homályokról szóló vers így hangzik:
κιμμεριών ανδρην δήμος τα πόλις τεΗ'ερι και νεφέλη κεχαλνμμενοι.
Az Etymologicon magnumban e nehány fontos szó áll: „A Kimmerios népet egynohányan *κεμμέριοι-nak.* nevezik, *κέμμερον γάρ λέγουσι την ομίχλην " ομίχλη* ajoniai nyelvjárásban sűrű ködöt jelent. Hesychius szótárában ugyanezt jegyzi meg a Kémmérosról *„κέμμερος a χλνς ομίχλη,"* tehát „sötét, sűrű köd"; *κάμμερος* is ugyanezt jelenti.TehátlIomer és az igen jól értesültEtymologicon magnum szerint a Kimmerios nép „ködök és éjféli homályok országát[41] lakta, s a nap nem is ejti reájok „szép szeminek fénypillantásit." Ezértvéli Steur a K i m m e r i o s név eredetct a sémi kamar כמר igetoben feltalálhatni, כַּמָּרוּרִים. „sötétség." Steur szerint a görög írók a K i m m e r i o s nevet legelőször phoeniciai hajósoktól hallották s ebből azt a következtetést vonja, hogy magának e névnek is phoeniciai eredetűnek kell lennie. A következtetésről megjegyzem, hogy logicai kötelező természetét egyátaljában nem látom; maga a כמר bár közsémi, de eddigelé még nincsen megmutatva, hogy phoeniciai is lenn, mert Levy phoeniciai szótárában még nem fordul elő. Levy csupán כמא csak egy mauritaniai városnevet említ, melynek C a m a r a t a-nak kellene hangoznia, de a phoeniciai pénz-legendában csupán áll. Különben is azt gondolom, hogy a közsémi Kama r-nak a sötétség és feketeség csupán másodrendű értelme s eredeti értelme „égni,[11] „elégni[11] volt, נכמר már az ó-szövetség nyelvében is ezt jelentette s a כומר: szónak még megvan ezen értelme a Talmud nyelvében.

Én részemről azt gondolom, hogy a homon nov a genesis X-dik f.jez.lebon emhlelt gomer newel függ össze. Abban Steurrel egy értelemben vagyok, hogy *κιμμεριος* gyűjtőnév. Gomer az éjszakon lakó népek gyűjtő neve lévén, már magában is valószínű, hogy e név a török-tatár

*) L. jeles tudósunk Szabó István Homer Odysseajának hellénből valófordítását. Pesten, 1846.

eredetű népeket is magában foglalja s e gyanitásunk valónak bizonyul, ha Gomer első helyen említett fijának nevére te kiütünk, sa Tbogarma nevet az eredeti Thorgoma névre vezetjük vissza, mert Mordtmann világosan bebizonyította, hogy Thogarma a genesis X-dik fejezetében nem az örmény, hanem a török népet jelentette. Plutarchus Marius életében megjegyzi, hogy a jókat jutalmazó s a roszakat büntető legfelsőbb bíró eszméjét a Kimmé r i o s név s a Kimmeriosok tartományáról való fogalom teremtette meg. Plutarchus ezen állítása a valószínűségnek még színével se dicsekedhetik, mert a népek eschatologiájában oly nagy szerepre hivatott legfelsőbb biró eszméje az emberi természetnek mélyéből keletkezik, s eredetének kimagyarázására nincsen semmi szükség távoli tartományokról való homályos tudósításokhoz folyamodni. A Kimmeriosokról való fogalom a görög nép kedélj világában eredt eszméjét a legfőbb bírónak az erkölcsi fogalmak köréből kiragadta ugyan, hogy a mythos virágzó zöld kertjébe ültesse, de nem maga teremtette meg. A régi Kimmerios nép emlékét a taurisi félszigeten Cimmorium, egy a genuaiak idejében „monte Cimméro“-nak nevezett hegy, melyet a régiségben *οροϛ χιμμέριον*-nak neveztek, s a bosporus cimmerius név tartják fenn. Mindezen nevek Strabo szerint azon időből valók, melyben: *δυναστενσάντων ποτέ των Κιμμερίων εν τώ βοσπορφ* (1. geographiájának 309 f.) Jólenleg Krím név tesz tanúságot a Kimmeriosok egykori létezéséről. — Krímnek tehát semmi köze a török קרים-*hez* s jeles tudósunk Vámbéry hibásan mondja, hogy a kettő közt összefüggés lenne. Krim, mint tartománynév előfordul már a VII-dik században Jehudáh Mizrachi útjairól tett jegyzetében, mert a midőn azt mondja: כרים המדינה במישבית זרע stb. egy kiterjedt vidéket nevez Krímnek; e „mondatban nem vár o s, hanem környék. Érdekes látni, hogy mint bővül ki a régi C i m m e r i u m név használata, míg utóbb az egész taurisi félsziget nevévé vált. A Conv. Lexiconokban Krímből szintén tatár szót csináltak „vár“ értelemmel, ez már egy még nagyobb tévedés az előbb említettnél, mert „töredéket,“

„darab föld“-ct teszen, de tudtomra semmi olyan értelme nincs, mely a váréhoz közel járna.

A jelenlegi Perekop helyén s az egész földnyelv hosszában egy mély és széles kikövezett sáncz vonult végig, melyet e<ry magas töltés határolt. Ezen árkon felvonó hid vezetett át. Úgy látszik, hogy e sáncz vagy árok már a legrégibb időkben megvolt, s Krímnek éjszak felől védőimül szolgált a szomszéd skythák ellen. Valószínűleg görög eredetűek voltak a sánczásók, kik a barbárok koronként megújuló berohanásai elől e sánczban kerestek védelmet. A X-dik században az említettem árok majdnem egészen be volt töltve. így volt ez a genuaiak idejében is, midőn a krimi földszorost Z u-ch al a-nak nevezték. Hadsi Gerai vagy Mengli Gerai, s később Szahib Gerai e sánczot újból kiásatták, s a hozzá legközelebb eső várost اوركاپى-nak nevezték (Or kap u), mi az „árok kapuját“ jelenti. Or kaput a középkorban Coman i a-nak, később Tozlanak nevezték. Tozla nevét a Rubruquis által említett gazdag sótelepről kapta s Tozla قرزلاق-nak elromlott alakja (t u z l a k a. m. sóakna, sós talaj). Rubruquis a mély és széles árkot még látta s útleírásában vázolja is. A görögök idejében Perekop helyén T a p Iι-ro s állott.

A krimi félszigetnek legrégibb neve Chersone sós t a u r i c a volt, ezután következett a Chersonesos skyth i c a név használata. Euripides T a u r i k e-nek nevezi

A taurusok, a kimmeriosok és a görögök Taurist egymást felváltva hódították meg s termékeny vidékeit meggyarmatositották; ezen görög gyarmatok sok századon keresztül virágoztak, s a krimi félsziget a görög népet mindenkor élénken érdekelte A kereskedőimért és földmivelésért Krímben megtelepedett gyarmatok, Chersonesos város kivételével, mely a dór eredetű Megara leánya, jón gyarmatok voltak s legnagyobb részt Miletosból származtak. Azonban Krím éjszak-keleti részében az aiol elem is képviselve volt, ezen aiol elemből eredt az Archaianaktidák dynastiája. 438-ban Kr. e. a Spartokidák a bosporusi királyságot egész terjedelmében megalapítván, a krimi félsziget egynéhány független városát így a többi közt Theodosiát is meghódították. — Chwolson

egyik igen jeles munkájában megmutatta*), hogy már jóval Kr. e. Taurisban török-tatár népek is lakoztak, mert a krim zsidók közültöbbcn török neveket viseltek a Kr. e. való második században, ilyen nevek Fariak (179-ben Kr. e.), Bakái Tőktamis, Severgelin (nőnév a m. سرركلين szerető menyasszony“), Á i n i, Bogiik (nőnév) stb. De a legrégibb zsidó sirkőfeliratokon nemcsak török-tatár eredetű nevek, hanem török czimzésekis fordulnak elő, így a többi közt egy S a r a h nevű nő חטון-nak czímeztetik (خاتون a. m. asszonyság). Egy a VII-dik században kelt bibliai epigraphban két török nevű város fordul elő, u. m.: Ónkat és Szóikat, s ezen epigraphnak a X. században élt másolója megjegyzi, hogy Onkat-nak romjait zsidók építették újból fel. Ónkat úgy látszik, hogy romjaiból már a VII-dik század előtt ujult meg. Chwolson véleménye szerint a taurus nép faj, melyet Herodot negyedik könyvének egyik helyén a skytháktól megkülönböztetett, török eredetű nép volt. Azonban úgy vélem, tanácsosabb lesz a taurusok nemzetiségét a tudomány jelen színvonalán még eldöntetlen kérdésnek hagyni. A Taurist legelőször felkereső zsidók, úgy látszik, phoeniciai nyomokon indultak meg. Bosporust zsidóul ספרד nak nevezték, illetőleg a Bosporos görög névből az ottan legelőször megtelepedett zsidók ספרד-t csináltak. ’Obadja propheta rövid prophetiájában Sefaradban lakó jeruzsálemi számüzöttekről van említés, s a vulgatában e helyen S e f a r a d helyett Bosporus áll. Hieronymus ezen fordítását következő magyarázatával fejti meg: Nos ab Hebraeo, qui nos in S. S. erudivit, didicimus, bosphorum sic vocari. Chwolson idéztem munkájában három zsidó sírkőfelirás fordul elő a Kr.u. való első századból, az egyik 6, a másik 39, a harmadik 89-ből. A fáradhatlan Firkowitsch által közzé tett krími sírkőfelírások legnagyobbrészt a éufutkalei zsidó temetőből va’ók. A skythák időnként megújuló borohanásaitól oly gyakran zaklatott bosporusi királyság Mithradatcs Eupator pontusi királynak nem tudott ellenállani s a győztes király Mithradates hódításait az egész Taurisra kiterjesztvén, ha-

*) Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim.

talmának jeléül, győzelmeinek emlékéül Chersonesostól nem messze egy új várost alapított, melyet saját nevére E n p a- t o r i a-nak nevezett. A rómaiak Mithradatest meggyőzvén, dynastiáját Bosporusban a római uralom vazalljaivá tették, így állott a dolog egész 336-ig Kr. u., mikor Chersonesos hatalmát az egész krimi félszigetre kiterjesztette. Különben Krímben az Achaemenidák dynastiájais uralkodott, még pedig úgy látszik, huzamos ideig, ez időből valók azon perzsa közműveltségi és mythologiai elemek, melyek Krímben a görög eultura elemeivel összeelegyedtek. A taurisi személynevek közt perzsa eredetű is van, p. o. Gr u l e f nöuév, mely Spiegel szerint rózsavizet كلاب jelentene Panticapaeum *(Πιαιτικαπαιον)* Mithradates temetőjével dicsekedett s úgy hallottam, hogy Kercsben az idegennek Mithradates sírját még mai nap is mutogatják.

Ázsia s Európa népei a történet tanúságai szerint Taurist leginkább három oknál fogva keresték fel s hódították meg, u. m. 1) gazdagsága és termékenysége, 2) geographiai fekvésének előnyei, 3) geographiai fekvésének azon sajátsága miatt, hogy az Ázsiából Európába beáradó népek nagy országutját képezte, s maga a krimi félsziget, úgy látszott, mintegy ezen országúiról alig elhajló, keveset eltérő kirándulás. Ezen a fekete tenger éjszaki oldalán elterjedő tartomány termékenységéről és gazdagságáról sokat írtak a régiek, s az újabb írók a már többbször elmondott dicséreteket újólag ismétlik. Tauris s nevezetesen Krím minden időben gazdag volt gabona-, jó gyümölcs- és kitűnő szőlőben, vadászata és halászata a legjobbak közé tartozott, méhészete a jelenben is méltó elismerésben részesül, kertjeit nem győzik eléggé dicsérni azok, kik látták, veteményei kitűnők, sója, márványa, vasa, naphtája, tajtékköve igen jó s keresett kereskedelmi czikkeket képez. Geographiai fekvésének egyik nagy előnye, hogy a Feketetengerbe mélyen benyúlván, éj-Bzakí partjainak legkitűnőbb, természetes erősségét képezi. A ki a Feketetenger s partjainak sorsa felett uralkodni akar, éjszaki felében Krímet ép oly fontosnak fogja tartani, mint déli felében a Bosporus thracicust. Valamint Sicilia azon népek útjában esett, melyek messze keletről a Középtengeren

terjedtek dél e's nyűgöt felé, úgy Krím a szárazföldöli Európába beáradó ázsiai népeknek legnépesebb országutján volt. Ezért árasztották el a legkülönbözőbb népek úgy Siciliát, mint Krímet. Termékenység dolgában Sicilia és Tauris méltán vetekedhettek egymással; mint tudva van, Siciliát egykor Róma magtárának nevezték. Úgy a siciliai legeredetibb s még a pelasg bevándorlás előtt élt benszülöttek, mint Tauris első lakói, a taurusok, hogy tulajdonképen kik voltak, nem tudjuk s e téren biztos tudás helyett csak gyanítunk. Végig pillantva Sicilia és Tauris történetén azt látjuk, hogy míg Siciliában az indogermán és sémi fajhoz tartozó népek szerepeltek, addig Taurisban leginkább az altai népfaj vert erős gyökeret s némely már elenyészett altai nép utolsó maradványai még darab ideig rejtettebb helyein, hegyei közé vonulva túlélhették társaik, testvéreik pusztulását. A krimi félsziget s a kaukázusi hegység több népnek szolgált utolsó menedékül s már ezért is igen kívánatos volna a kaukázusi topographia kimerítő nomenclaturáját bírni. Báró Uslar a kaukázusi nyelvek segítségével Déli-Oroszország helyneveire váratlanul jövő világosságot árasztott. Azon népek hatalmok tetőpontján voltak,midőn Taurist elfoglalták, s Krímben a közmiveltség jótéteményeiben részesülhettek, s idő múltán bekövetkezett hanyatlásukkor ép ezen tartomány lett egyik menedékük. Sicilia és Tauris történetei a világtörténet compendiumaként tűnnek fel. A világtörténetben kevés olyan jelentékeny szerepet játszott nép van, mely a siciliai és taurisi történet színpadjain meg nem fordult volna. Igen tanuságos e két ország történeteivel megismerkednünk, mert a világtörténet miniature képét foglalják magukban.

Krím történetében több olyan kérdés merül fel, melyekre ez idő szerint még lehetetlen kielégítő és határozott választ adni. Ilyen kérdés a többi közt a szláv elem Krímbe való betörjoszkedésének kérdése. A taurusok nemzetiségét nem ismerjük, a feketetengeri skythákat csak most kezdjük ismerni. Annyi azonban már is kiderített történelmi tény, hogy a szláv népfaj a legrégibb időtől fogva egész mostanig a nemzetségek hosszú során keresztül Krímet bírni óhajtotta s majd fegyverrel kezében tört magának utat gazdag

talaja kincseihez, majd békésen terjeszkedett e jó levegő és termékenység dolgában párját ritkító félsziget lapályán és völgyeiben. Az éjszaki népekre az enyhe levegő s a déli tartományok erős vonzóerővel bírnak, ezért törekedtek annyi századon keresztül a germán népek Olaszország birtokba vételére, ezért alapították meg a longobardok a beneventumi herczegséget, ezért jött a XI-dik században mind több több normán Calabriába és Apuliába. Azon normanokra, kik az araboktól ostromlott Salerno segítségére jöttek, a déli kiima és növényzet oly erős benyomást gyakorolt, hogy hazatérvén, bennmaradt társaikat a salernoi tájkép vázlatával reá tudták venni, hogy régi hazájokat a narancs- és czitromberkek földjével felcseréljék. A mi a germán és gallus népnek Olaszország volt, az volt Krím a szláv törzs népeinek. A Kr. e. való első században a bosporusi királyság a sarmaták berohanásai és ismételt megtámadásai folytán annyira meggyengült, hogy Mithradatesnek ellen nem állhatott. Ezen sarmaták bizonyára a szláv néptörzsből valók voltak. A későbbi időkben a kazárok taurisi birodalmában szlávok is laktak, s az egykor hires Chersonban a IX-dik század közepe körül a szláv nyelvek megtanulása végett görög missiojelöltek tartózkodtak. Leó thessalonikai patrícius Constantinus nevű fia missióra készülvén a kazárok közé, előbb Chersonba ment, hogy ott azon szláv nyelvet megtanulja, melyet a kazar földön élő szláv népek akkoriban beszéltek. A góthok maradványai a krimi hegyek közt még hosszú ideig fennmaradtak a krimi góthok egykori hatalmának elenyészte után. Ermanrich, az austrogóthok fejedelme, a Feketetenger éjszaknyugoti tartományai felett egész a hun invasio idejéig uralkodott. Az austrogóthok közül az úgynevezett tetraksit góthok a hunnok egyes szakaszai által többi társaiktól elválasztatván, a hunnokkal szövetkezve Maeotis keleti tartományaiban megtelepedtek. Procop ezekről szól de b. goth. 4., 4. és 5. Grimm szerint azért neveztettek Τετραξῖται-nak, mert új hazájokban egy tetrarchiát alapítottak. Ezek maradványai a krimi hegységekben még egész a XVI-dik századig megörizlék nemzeti «jétságniket. Rubruqui. e XIII-ik .zizad közepe táján azt mondja a krimi góthokrol, hogy anya-

nyelvüket megtartották. G o t h i a várost Krímben ezen góthok alapították; e városnév előjön a genuai. sz. György bank jegyzetei közt s ugyanezekben egy „Capitanus Gothie“-röl is van szó (1. carte di S. Giorgio.).

A taurisi góthokat a krimi uralkodásban a hónok követték, kik az azovi tenger felöl hatoltak be Taurisba s a góthokat Krím keleti részéből kibolygatták. Attiláról azon hagyomány van, hogy ezen új birodalmát adóval nem terhelte s a Fekete- és azovi tenger közti tartomány kormányzatával Elak nevű fiát bízta meg. Ezen Elak név valószínűleg JJI török szóval, illetőleg czimmel fog összefüggni,— Ilik Kan, Kara Ilik a török népek történelmében nagy szerepet játszott nevek.

A bolgárok, mint tudva van, bún eredetű nép, Fa hunok maradványai. A bolgárok Jornandes szerint az azovi tenger körül és a Feketetenger éjszaki partjain telepedtek meg „distenduntur supra mare Ponticum Bulgarum sedes.“ Innen keltek át legelőször a Dunán s Moesiában a keleti góthokkal háborúba keveredtek. Azonban a góthok Zeno császár beleegyezésével, sőt felszólítására ezen dunaparti őrhelyeiket elhagyták és azon vonzó erőnek engedve, mely ez éjszaki népeket a déli tartományok meghódítására csábítja, útnak indultak Olaszország felé. Ezen elvonulások után a byzanti császárság örökös háborgatásoknak esett martalékul. A Duna balpartján fekvő tartományokat időről-időre megrohanó bolgárok nyomán különböző szláv népek terjedtek el s telepedtek meg Moesiában s a vele szomszédos tartományokban. Bohusz görög metropolita taurisi történetében egy helyen a kutugurokat, más helyen az utugurokat zavarja össze a magyarok eleivel s az utóbb említetteket régi írók nyomán Ongroknak nevezi. A byzanti császár a kutugurok A i g a n nevű főparancsnokát zsoldjába veszi s o zsoldosait Afrikába küldi, hogy ott a vandalokkal csatázzanak. Az A igán*)

*) A i g a n, úgy gondolom, a. m. Káu. A K á n-nak ilyenszerü orthograpliiája ritka ugyan, de nem épen szokatlan. Ha itt nem a Kán ogyik variánsával van dolgunk, úgy g *a n* talán kisebbítő képző, 1. a jakut és török g a n, a n dcnominativum képzőt, p. o. éuoriin, c u o r „kiesi harang“. E képző megvan a mongolban is.

név tőről szakadt török személynév s azon A j t o l d i, A i d ó-l e i-féle nevekhez tartozik, melyek a régi holdimádás maradványai gyanánt tekinthetők. Egy B u l g i d a nevű bolgár vezér Anconát megvédelmezte a góthok ellen.

Az avarok nyűgöt felé vezető utjokban Taurist is elárasztották hordáikkal, s hatalmas kaganjoknak a taurisi bolgárok meghódoltak. Azonban a béke e két közel rokon nép közt nem sokáig tartott. A bolgárok kagant magok közül akartak választani, s ezen választási kérdés felett oly mérges vita támadt bolgárok és avarok közt, hogy már csak a fegyver hatalma dönthetett. Az ütközet kedvezőtlenül ütött ki a bolgárok részére. Az avar birodalom csak igen rövid ideig tudta fentartani magát, s a Volga folyó és Feketetenger közt a világtörténet színpadjára a kazárok léptek. A bolgárok egyik ága a IX-dik században a Kama folyó torkolata felé vonult s a kazar állam felsöbbségét kénytelen volt elismerni. A másik ág a Duna balpartján telepedett megs, az egész római Moesiat meghódította. A kutugurok közül többen Thessaliában telepedtek meg. Azonban Krímben is maradtak bolgárok, s XXI-dik János pápa egy Avignonban kelt bullájában*) (1316-ban lett pápa s 1334-ig élt) a taurisi Bulgáriát még említi, mert az ezen bullában előforduló „villa Bulgarorum“ bizonyára egy bolgár telepitvényt jelent.

A kazárok azon időtől fogva vonják magokra a história figyelmét, melyben Heraklios görög császár a perzsákkal háborúba keveredvén, a kazárok királyát Tiflisből meghívja magához s meghívó iratában felszólítja, hogy lenne segítségére. A kazar kán megjelent és a kért segítséget megígérte Heraklios e feletti örömében diademáját fejéröl levette s a kazar király fejére illesztette, őt ajándékokkal elhalmozván. Ugyanezen Heraklios a bolgárok Kuvrat nevű fejedelmével is szövetségre lépett, s külügyi politikájában úgy látszik, a leghatártalanabb optimismusnak hódolt. Egyáltalában a byzanti császárok abban igen csalódtak, hogy a birodalmokat hova tovább mindinkább fenyegető népeket ígéretekkel, pénzzel és ajándékokkal reménylették részökre vonni,

*) L. apud Wading T. VI. p. 58.

mert a pénz és ajándékosztás e népeket mind követelőkbe tette. A kazárok 680-ban a bolgárokat legyőzték s Taurist is elfoglalták. 696-ban Tauris meghódítása után a kazárok hatalma az emelkedés oly fokára hágott, hogy II. Justinianus császár üldözői elöl a kazar fejedelemhez menekült, ki öt Bosporos kapujánál nagy kíséretével fényesen fogadta. A kazar legfőbb fejedelem, vagy némelyek állítása szerint ennek egyik krimi alkirálya a zsidó vallásra a Vlll-dik században tért át, mert Sangari Izsák ez idő tájt élt, és — mint a hogy sirkő-feliratából meglátszik, 767-ben halt meg. Egynéhány kazar királynak ó-tostamentumi zsidó neve volt így Ob adj a, József stb. 'Obadját azért nevezték így, mert épen Obadja prophéta szólott legelőször a zsidók első megtelepedéséről a krimi Bosporos falai közt. József Chasdaihoz intézett hires levelét 960-ban irta. A kazárok leginkább Krím éjszak-keleti részeit lakták, s a góth és bolgár nép taurisi maradványait adózóikká tették. Constantinus, a száműzött Justinianus fija kazar herczegnét vett nőül se házasság a byzanti birodalomnak huzamos ideig tartó békét biztosított. A Volgától egész a fekete tengerig terjedő kazar birodalom, úgy látszik, kisebb alkirályságokból állott, innen lesz megfejthető azon körülmény, hogy néha egy időben különböző valláson levő kazar királyok emlittetnek; így emlittotik József zsidó valláson levő király uralkodása idejében egy az Islám tanait valló király. Beládsori és Ibn el Ath'ir bővebben értesítenek ezen alkirály áttéréséről] az Islámra. A kazar birodalom igen távol esett az egyöntetű birodalmak szerkezetétől, mert több nemzetiséget és vallást egyesített magában s mint mondottam, kisebb alkirályságokból állott. Ezen szerkezete eleinten ugyan erőssé tette, de később hanyatlásának s meggyengülésének egyik fő oka lett. III. M.hály byzanti császár keresztyén hittérítőket és görög építészeket küldött a kazar földre s ez utóbb.ak építettek Sarkéit a Donez partjára 835 körül. Sarkéi összszotett szó s egy byzanti görög író*) megjegyzése szerint „fehér várost" teszen. A kazar időből való Krímnek Chazai· ia volt a neve. A genuaiaknál előforduló Gazaria

*) Constantinus Porphyrogenitus.

a Ch azaria névnek elromlott alakja. Bubruquis hires utazó 1263 körül Cassaria nevet hallott. A görög császárok a kazárokkal való egyetértést külpolitikái ok egyik fő elvének tartották, s a kazar fejedelmet még bulláik hivatalos kiállításában is, a többi fejedelmektől megkülönböztették. A kazar birodalom már szerkezeténél fogva se számíthatott tartósságra, mert a benne foglalt elemek nem forrtak össze eléggé, s hiányzott azon összekötő erő, mely a nemzeteket erőssé teszi. A hanyatlás c fő okához egy vele közel rokon s belőle eredt másik ok is járult, úgy mint a kabarok három törzse a kazar birodalom ellen fellázadtak, s kapcsolatából idő múlva teljesen kibontakoztak. A legújabb vizsgálatok bebizonyították, hogy a kazar nép zöme török eredetű volt*), a kabar törzsek azonban úgy látszik, a finn eredetű népek családjához tartoztak. A kazárok taurisi birodalmát a bessenyők a IX-dik század közepe felé nem egész kiterjedésében ugyan, de nagyobb részt meghódították, s a kazárok hatalma e veszteség után mindinkább hanyatlott. A kazárokat Sark e 1 nevű várok a bessenyők ellen meg nem védhette, pusztulásokra külellenség s belvillongások működtek össze. Swiatuslaw oroszaival 68-ban a kazárok taurisi tartományát megrohanván, az általa elfoglalt kazar földet sokféleképen nyomorgatta. Ez időtájt a kazárok taurisi fejedelme Dávid volt. Az oroszok elől megfutamodott nép leginkább egy Mangup nevű kazar várban keresett oltalmat. 1016-ban Basilius byzanti császár az oroszok akkori fejedelmével szövetségre lépett, hogy a kazar birodalom Don parti maradványát együttes erővel megsemmisítsék. Thulides kazar királyt Basilius tengeren, a Kiewi orosz fejedelem pedig száraz földön egy idejüleg támadták meg s Thulides csatát veszítvén, a szövetségesek foglya lett. A kazar nép állami önállóságát ohretóWn, . Don mellett » Taurieban nemaoti.égét míg hOBSzu időn át meg tndt. íinzn, A XlV-d.k «tata meg leteztek kazárok minden elegyedes nélkül. V. Urbánus pápa a minoriták rendjére bízta a rómax cathohca egyházhoz való áttéritésök ügyét.

*) Szándékom vau a kazárokról s bolyárokról egy külön értekezésemben kimeritőleg szólni.

A bessenyök három triousa a Volga felöl terjedt a Don felé. Úgy látszik, hogy eredeti hazáj okból uzok, Volga mellöli kazárok s más ezekkel közel rokon népek bolygatták ki. A kazároknak ugyancsak volt okuk megbánni a bes senyök ellen intézett támadásaikat. A bessenyök három törzse (kangli, kangar) a Don folyón átkelvén, a IX. század közepe felé Taurist is elárasztották. A Don partján a charkowi guberniumban még jelenleg is van egy Bessenyö nevű város. A bessenyök különböző vidékeken telepedtek meg. A Dnieper két partján megtelepedett bessenyök az orosz és kazar birodalom közé ékelték be magokat, s mind két szomszédjokat hosszú időn keresztül háborgatták. Egy másik része a bessenyöknek a honvágy érzetétől indíttatva, kelet felé indult régi hazáját megkeresendő. Azon bessenyök, kik Krím éjszakkeleti részeit elfoglalták, új hazájokból a Duna balpartján letelepedett bolgárokkal s görögökkel sokat háborúskodtak. — A Dnieper két partján sátrakban élő bessenyök igen különböztek krimi testvéreiktől, kik ezen a cultura magasabb színvonalán álló új hazájokban részint szorgalmas földmivelök, részint kereskedők lettek. Ilyen nagy a civilisatio befolyása még a legbarbarabb népekre is! Maga a büszke Chersonesos, a bithyneai Heraklea leánya, tisztelte a bessenyöket s kívánt velők üzleti összeköttetésbe jönni*). A bessenyökereskedésnek fölerakodó helye a görög kereskedés történetében különös jelentőséggel bíró Chersonesos volt. Azonban a valódi mivelődésnek fejlődésében a fokozatos haladás oly szigorú rendjét látjuk, melyet büntetlenül egy nép sem forgathat fel, bármily szerencsés természeti adományokkal bírjon is. Azon nép, mely a mivelödés lépcsőjén egy vagy több fokot általugort, a fejlődésben előfelé tovább biztos haladást nem tehet. A bessenyök példája eléggé meggyőzhet e néppsychologiai irányelv igazságáról. A földmívelés és kereskedés pályáján szerzett nyereményeiket és anyagi gyarapodásukat a krimi bessenyök népi ételök legvalódibb czéljaira felhasználatlan hagyták, ősi erélyö-

*) Ezen bithyneai Heraklea, ‘H. ἡ ἐν Πδντψ (jelenleg E r e g l i) megarai colonia volt.

két azon cultura meg nem finomíthatta, melyet nem magokból fejtettek ki. Midőn a kunok Taurisban megjelentek, az egykor annyira félelmes bessenyökben velők megmérkőzni nem tudó vetélytársakat találtak. A bessenyők fejedelmeinek uralkodási sorrendjében testvér testvért követett. Táboruk egy mozgó várhoz hasonlított, melynek az ellenségtől legtávolabbi végén nejeikkel megrakott szekereik voltak.

A kunok azon része, mely Tauris éjszaki felében telepedett meg, azok kivételével, kik az oroszok fejedelméhez menekültek, Belukán Telepuga nevű vezérének meghódolt. A többi azokkal együtt, kik szerte-széjjel egész a Duna torkolatáig laktak, a Dunán nagy ügygyel-bajjal átkelvén, a görög császárhoz megtelepedési engedélyért folyamodtak. Ezeket János császár zsoldjába vette s földeket adott nekik. Surgian kun nemes genealógiájában meg van említve, hogy őse, Dukas János császárhoz menekült. Rubruquis a XlII-dik század közepe táján Taurisnak kunok által lakott részét megutazta, s ez útját következőleg irta le: „az éjszak felé haladó utas a góthok földén túl néhány hegyen kell, hogy átalmenjen; idő múl va egy forrásokban és patakokban igen gazdag erdőbe fog érni, melyet ha elhagyott, egy-két tenger közt elnyúló öt napi járó földre fog eljutni. Ezen fold, úgy látszik, mintha egy hosszú árok lenne két tenger közt. A kúnok egész a tatár foglalás idejéig ezen tartományt lakták és minden területükön létező várost, várt és falut adókkal terheltek meg. A tatár hódítók megérkeztekor a kúnok a két tengerpart felé menekültek s az éhségtől kínoztatva, még a hullákat is megették. Egy kereskedő azt állítja, hogy ő saját szemével látott volna hullákkal táplálkozó kunokat.[11] Azon kúnok közül, kik új hazát a görög birodalomban kerestek, a hanyatló birodalomnak nem egy tett hasznos szolgálatokat a csatamezőn. A görög imperium kunjai még említtetnek Konstantinápoly 1453-ban történt bevétele után három évvel, midőn közülök többen II. Mohammedtől hatvan év óta elmaradt zsoldjaik kifizetését kérik. A tatár berohanás idejében, — mint mondám — többen az akkori orosz herczeghez menekültek. 1303-ban a kún nyelv Taurisban még elterjedt nyelv volt, s az akkori genuai, velenczei kereskedők üzle-

teikben nehezen nélkülözhettek, ezért valóban érezhető hiányt pótolt azon 1303-ban készült „alphabetum persicum, comanicum et latinum[11], melyet Petrarca többi könyvével együtt a velenczei „Marciana“-nak ajándékozott.

A taurisi görög városok lakói Basilius byzanti császár győzedelmét a kazárokon a görög hatalom és befolyás újból feltűnt hajnalcsillagának tekintették, s a bessenyő és kun népet, míg győzelmi mámoruk tartott, feledni látszottak. E hajnalcsillag múló fény volt s a benne vetett bizalom a mily gyorsan támadt, oly gyorsan enyészett.

A tatárfoglalás után Tauris hosszú ideig a nagy kipcsaki kánsághoz tartozott, az úgynevezett arany hordához, mely az Uraitól a Feketetengerig terjedt. Kubruquis a XIII század közepe táján missiója czéljának elérésire Batu kánhoz fordult, ki állhatatosan ragaszkodva népe vallásához, az Islám tanait még nem vallotta. Batu kán már arab feliratú pénzeket veretett. A Dsuds dynastiából való fejedelmek részint uigur, részint arab feliratú pénzeket verettek. Az előbb említettem دشت قپچاق kipcsaki pusztát teszen, mert دشت a keleti törökben pusztát jelent. Maga قپچاق egy török tribus neve, mint a hogy a „dsihan numa“ czimü Kosmographiából meglátszik. — A kipcsaki dynastiának két nagy városa volt, u. m. بلغار و سرا az utóbbi a fejedelmek nyári laka volt (یازلاق)s a Volga folyó bal partján feküdt Bulgar, mint tudva van, régi bolgár főváros volt. — A Dsuds dynastiából egy B e r e k nevű kán tért át legelőször az Islámra; ugyan ö volt, ki egyszer egész Konstantinápoly kapujáig előrenyomulván, az Enosi várban letartóztatott Izeddin seldsuk herczeget fogságából kiszabadította. Berek tudvalőleg Dsingizkánnak volt unokája. Kaffának a genuaiak által való megalapítása, némely genuai iró igen alaptalan véleménye szerint, ez időre esnék (1266-ra); Kaffát nem genuaiak alapították, mert Kaffa Krímben való megtelepedésük előtt már meg volt, s a genuaiak Kaffában csupán csak néhány rommá dőlt épületet újítottak meg, a házak számát általok felépített új épületekkel megsokszorozták s e keleti virosban a nyugoti építészetet igyekeztek meghonosítani.

Egyébiránt Kaffáról alább még lesz szó. — Tőktamist*) (hibásan Tokatmis), Dsingizkán Tusi nevű fiának egyik utódját, Timur Urus kán helyébe kipcsaki kánnak nevezte ki. Töktamisnak az üzbeg Edekuval **) sok hadakozása volt. A szerencse Edekunak kedvezvén, a győztes Edeku Tőktamist birodalmától megfosztotta s abban 15 évig uralkodott. Töktamisnak két fia maradt, u. m. Kadirberdi s G'elalb e r d i, az egyiket a nagy, a másikat a kis Mohammednek nevezték. E két herczeg az atyai trón bitorlójával csakhamar háborúba keveredett. A döntő ütközetben G'elalberdi egy nyíltól találva, halva maradt. Kadirberdi Edekut meggyőzte s a vesztes Edeku nehéz sebeket kapva, magát a Se i hun nevű folyóba fulasztotta. A győztes Kadirberdi testvérétől, G'elalberditől származnak a krimi tatár kánok, Edekutól a nogai törökök. Az üzbeg tribussal folytatott hosszu háború végét érvén, a Desti Kipcsakban a kis Mohammed fia Ha^i Girai lett a fejedelem. Ezen üzbegek fejedelme XII-dik Benczéhez egy három tagú deputatiót küldött, mely a pápa következő brevejét vitte meg küldőjöknek: „Letanter et benigne recepimus dilectos filios nobiles viros Petranum de L'orto, olim Dominum de Capha, et Albertum ejus socium fidei eatliolicae professores magnificentiae tuae nuncios, una cum dilecto filio Helya de Ungaria ordinis Fratrum Minorum nuncio viri egregii Ducis Thunbek primogeniti tűi ad nostram presentiam destinatos“ etc. etc. Hagi Girainak tizenkét fia maradt, kik magok közt a trón elnyeréséért sokat egyenetlenkedtek. Végül Ahmed Girai lázongó testvéreit legyőzvén, trónját megszilárdította. Ahmed elöl M e n g l i nevű testvére Kaffába a genuaiakhoz menekült, kik őt úgy látszik, tárt karokkal fogadták. Ez időtájban Krímnek tatár helytartója Eminekbeg volt, ki a genuaiakat több oknál fogva magára haragította. Ahmed helytartóját letette hivataláról, hogy a genuaiaknak irántuk való barátságát ez által bebizonyítsa, s e tettével mind azon

*) E személynév a török-tatár طوختمق (توختمق) ige egyik múlt részesülője.

**1 I d e k u-nak is írják.

valótlan híreket megczáfolja, melyeket testvére róla Kotlában elterjesztett. Eminekbeg helyéről való elmozdítása úgy a genuaiaknak, mint a tatároknak végzetes volt, mert Eminekbeg hivatalát elveszítvén, a boszú érzetétől vezetve átment az osmanlikhoz, s Kara Musával és Heiderrel a genuaiak ellen szövetségre lépett. E szövetség Kaffára nézve végzetes következésű volt.

A krimi kánoknak Girai (Gherai, Kerai) volt czímök, illetőleg Hagi Girai neve idő múlván czim lett. Tudvalevőleg a császár és király czimek hasonló módon eredtek.

A kis tatárországi kánoknak Krímben helytartóik voltak, s ezen helytartók genuai források szerint a genuaiak által bírt városokban Titan nevű ügynököket tartottak. Én részemről nem ismerem a Titan czim tulajdonképeni ért-dmét. — Az általunk alább terjedelmesen ismertetett 1 h a r c a s s i u s- és Elias-féle okmányban (S orca ti helyesebben So'kát) uráról van említés, u. m. az egyik okmányban: m. et potens D. D. Elias tunc Dominus Sorcati'; és a másik okmányban m. et potens D. D. Iharcasius tunc Dominus Sorcati. Ezen czímeket azért nem tarthatjuk feudális rangkülönbséget jelelőknek, mert azon időben a „Dominus de Sorcati “ vagy „Dominus Sorcati“ hivatalt jelentett, mint a hogy Kaffára vonatkozólag XII. Bencze brevejéből is megláthatjuk („Dominus de Capha“). Különben úgy látszik, hogy a feudális intézvények bizonyos neme a török fajú népeknél már a régiségben érvényben volt, s ezen intézvények oly SZÍVÓS életűek, hogy még mai nap is megvannak úgy a törökségnéi, mint a mongolok közt az úgynevezett kalkas-mongoloknál, kiknek hűbéri szervezetéről sok érdekest közölt Hue franczia missionarius.

A Krímben megtelepedett genuaiak és a kis tatárországi kánok közt gyakranítámadtak nehezen elenyésztethetŐ kisebb-nagyobb egyenetlenségek, melyek szükségessé tették az időről-időre megújított kölcsönösen kötelező szerződéseket. Három ilyen szerződési szöveg van a genuai levéltár állami osztályában. A genuai respublica levéltára 3 osztályból áll, u. m. 1) „archivo notarile“ 2) „dello stato (del governo)“ 3)

„delletinanze“ (a pénzügyi osztály). Az általam emkített s Genuában létemkor ottani tanulmányaim tárgyát képező 3 szerződési szöveg a „sezione dello stato“ politikai tárgyú iratainak X-dik csomójában van (mazzo X. déllé materié politiche). E csomag több más csomaggal együtt csak nem rég került vissza Párisból, hova I. Napoleon a genuai levéltár mindazon irományait elvitetni rendelte, melyeket a francziákra nézve fontosoknak tartott, így a többi közt a hosszú ideig Genuához tartozott Corsica okmányait. A piemonti külügyi ministeriumnak számos diplomatiai értesítés s jegyzékváltás után végre sikerült III. Napóleontól azon I. Napoleon által Párisba vitetett irományokat Olaszországnak visszaszerezni. Λ genu: i okmányok Párisból Turinba kerültek, s ottan is több évig voltak Turin és Genua közt fölmerült jelentéktelen nehézségek miatt. Végre visszakerültek Genuába s a szűk és sötét, de fontos okmányokban igen gazdag genuai levéltárnak jelenleg legértékesebb gyöngyeit képezik. A genuai egyetem könyvtárában egy másolata létezik az Elias okmánynak, mely az állami levéltárban létező eredeti után Grimaldi Péter Ferencz rendelete folytán készült. Olivieri egyetemi könyvtárnok 1855-ben megjelent „carte e cronache manoscritte per la storia genovese esistenti nella biblioteca della r. universitá]igure“ czimü bibliographiájában ezen másolatról megjegyezte, hogy ez a respublica titkos levéltára (archivo segreto) III-ik szobájának első szakaszából való (cantera príma). E másolatról Oderico „lettere ligustiche“ czimü kitűnő könyvének 17-dik levelében terjedelmesen értekezett. Mind Olivieri mind Oderico csupán csak a genuai egyetemi könyvtár másolatát látták és mégis Olivieri a genuai egyetemi könyvtár másolatával kezében elég erősnek érezte magát De Sacy szövegét megbírálhatni, pedig De Sacy Páriában az eredetieket látta. Hogy milyen lehet ezen bírálat, könnyű elképzelni! Olivieri következőleg *fog* hozzá bírálói szerepéhez: „II De Sacy lo publico (t. i. szerinte az Elias okmányt) nel volume XI. della Raoeolta del Mos. della Biblioteea del Re, ebe bo gm o,tato; poro e.eendo tale opera ropenbilo Solo nolle Bibhotoehe pubhehe, non credo mutdo il nprodurlo, moltopiu che nel testo del De Sacy

si t r o v a η o moltissiine variazioni e l a c u n e, déllé quali notero in margine li principali.“ Nem állítom, hogy De Sacy olvasása hibátlan lenne, tévedt De Sacy is, s az Iharcassius okmány általa eszközölt másolatában többször hiányozni látjuk azon akribiát, melyet a nagy franczia tudós munkáiban csodálni megszoktunk. Azonban Olivieri tévedései egyfelől sokkal nagyobbak és számosabbak is, mint Sacyé, másfelől boszantóbbak is, mert Olivieri De Sacyval szemben, mint szigorú bíráló lépett fel. De Sacy szövegének latin bevezetésében ezen három szó hiányzik: „ad litteram continetur.“ Igen de ezen három szó hiányzik az eredeti szövegben is, s csak az Elias okmány segítségével tudtam e hiányt kiegészíteni. Az Iharcassius szöveg latin bevezetésének végső sora több helyen keresztül van lyukasztva s az említettem három szó ezen hibás sorból teljesen hiányzik. Az Elias-féle szövegen számos li'aszin pecsét van, melyek olvasását nehézzé teszik. Mind de Sacy, mind Olivieri azon nézetben voltak, hogy a két genuai dialectusban irt szöveg egészen azonos tartalmú s Olivieri olvasását az Elias szöveggel kezdi ugyan s De Sacyt hibáztatja Iharcassius nevének írásáért, de épen ő, ki Iharcassius neve ellen tiltakozik, saját szövegét az Iharcassiusénak végével rekeszti be, s ilyeténképen azon a révparton köt ki, melyet másolata elején leginkább került. Az általam gondosan megvizsgált két eredeti czímlapján következő felírás van: „Privilegi, concession!, trattati diversi e negoziazioni.“ E czímlapon nincsen megjegyezve, hogy a két okmány egymástól különböznék. Mint láttuk, Oderico és Olivieri az Elias okmányt, S. De Sacy az Iharcassiusét másolta le, s mind a három «csak egy okmányt ismert, pedig kettő van! De Simoni, a „banco di S. Giorgio“ első titkára a Genuába szerencsésen hazaérkezett eredetieket újból megvizsgálván, a kettő közti különbséget észrevette s a „societá ligure di storia patria“-ban vizsgálata eredményéről terjedelmesen értekezett. Desimoni nagy készséggel közölte velem érdekes tanulmánya főeredményeit é. minden rendelkezóséro álló eszközzel igyekezett zaját vizsgálataimat előmozdítani, mely szives fáradozásaiért fo-

gadja a derék tudós leghálásabb köszönetemet! Desimoni szerint a két szöveg elseje, u. m. az Iharcassius-féle, a szerződésnek szerkesztési tervezete csupán, s az E1 i a s-féle az ezen tervezet szerint készült valódi szerződés, mely 1381. februarius 22-dikén kelt, míg a tervezet három hónappal korábbi, mert 1380. nov. 28-dikán kelt. Alább a maga helyén majd szólani fogok azon egyedüli nehézségről, mely Desimoni azon állítása elé gördül, hogy az Iharcassius-féle szöveg szerződési tervezet csupán. Mondám, hogy a genuaiak és tatár kán közt időről-időre megújuló egyenetlenségek szükségessé tették a világosan szóló szerződéseket, s megjegyeztem, hogy a genuai állami levéltárban három ilyen szöveg van, u. m. az Iharcassius és Elias féle okmány, melynek elseje Desimoni szerint nem több tervezetnél s egy 1387-ben készült, melynek tatár tanúi Chomarici, Acbas fia, — Otarch bey, — és Acbolat bey (ezen neveket úgy írtam, mint a hogy az említettem okmányban előfordulnak). Genua részéről Gentile de Grimaldi és Gianone del Bosco kötötték meg ez utóbbi szerződést, ügy a Krímben letelepedett genuaiak községi szervezetének, mint a kis tatár kánságnak az osmanli hatalom vetett véget. Egynéhány velenczei iró a genuaiakat azzal vádolta, hogy Mu> ad seregét 1360-ban az ő hajóik szállították volna át az európai partokra, s hogy minden egyes katona átszállításáért Murad, tói egy-egy aranyat kaptak volna. E vád merőben alapía. lan, mert csupán csak velenczei íróknál fordul elő, kiknek tollába ilyen s ehhez hasonló rágalmakat a genuai köztársaság ellen való gyűlölet diétáit. Végre II. Mohammed győző hada a byzanti birodalmat halomra döntvén, a Krímben egykor virágzó genuai coloniákDamoklcs minden perczben fejökre zuhanható kardja alá kerültek. A genuai köztársaság coloniai ügyét a gazdag és hatalmas Sz. György banknak adta által (banco di S. Giorgio). A bank nem anynjira az gen nagy anyagi hasznok «monyéért mint mkttb . kézére tekmteteból, Uszta bazaSságbói . mmden Oldalról veszélyektől környezeti eolon.ak ügyét kezebe vette s 1460-ban a knmi gyarmatok dolgait két egymástól külön álló, de azért mégis szorosan összefüggő hivatalra

bízta. A „magnifici Protectores“-ek ezen bölcs intézkedését egy 1459-ben a nagygyűlés kebeléből megválasztott tizenkét tagú bizottmány indítványozta, mely a gyarmatügy legczélszerübb kezelésének megvitatása s megállapítása végett tanácskozott Ezen intézkedést azért mondhatom bölcsnek, mert lehetővé tette a leggyorsabb működést. Vigna Amadeo, sz. Domokos rendjéből való szerzetes, kétszer járt Krímben s Kaffa végpusztulását következő ezimü könyvében irta meg: „codice diplomatico déllé colonie tauro liguri durante la Signoria deli' ufficio di S. Giorgio (1453—1475) ordinato ed illustrate da P. Amadeo Vigna*). Vigna okmányok nyomán készült könyvéből kitűnik, hogy 1460-ban So Idái a, Cembalo, Tana consuljai Spinola, Adorno és Vivaldi valának. Spinola Károly kinyilatkoztatta, hogy a consuli hivatalt csak úgy fogadja el, ha két egymás után következő évre választják meg, mi meg is történt. 1460· január 2-dikán a „banco di S. Giorgio“ nagygyűlése kebeléből egy négy tagú bizottmányt választott meg, melynek különös feladata volt a krimi coloniák kormányzása s a velők való levelezés. Azonban mindezen — Krím védelmére megtett intézkedések gyarlóknak és elégteleneknek bizonyultak a félhold növekedő hatalmával szemközt, s Kafía néhány sikertelen küzdelem után menthetetlenül romhalommá változott.

Kaffa azon a helyen épült, melyen az ős hajdankorban T e o d o s i a állott. A genuaiak magoknak tulajdonítják Kaffa megalapítását, de ez állításuk tévedésen alapszik mert e város már régtől fogva állott a genuaiak Krímben való megtelepedésök előtt. A genuaiak új városukat csak szebbé és nagyobbá tették, de a *πολισμός* érdemére nem tarthatnak számot s építőmesteri dicsöségök abban á'lot-t, hogy a hajdankor romjait újból felépítették s az építészet nyugoti jellemét keleten meghonosították. Kaífáról egy 1033-beli, legelőbb Firkowitsch által ismertetett bibliai epigraph, mint akkoriban igen ismert városról emlékezik. — Ezen érdekes epigraph a rabbinismus propagandájának sikeréről értesít:

*) L. Atti della societi liguro di storia patria. Volume VII. parte t. fascicolo 1, Genova 1871.

אא לקבלתנו תורת הרבנות אא כפא — Már 789-ben egy kaffai kormányzó kazar eredetű nevéről értesülünk כהן ילדוגן. Muchlinsky tanár azon nézetben van, hogy ילדוגן helyett ילדוגן olvasandó s ez utóbbi név szerinte a török-tatár يلدوكز volna. E török eredetű név nem áll egyedül a kazar személynevek lajstromában! íme ezen kazar herczeg a genuaiakat Kaffában egynéhány évszázaddal előzte meg! Egy Salomo nevezetű kézirat-másoló atyjáról reá maradt bibliatekercsét az imént megnevezett kormányzónak eladván, a tekercs szélére egy megjegyzést írt, mely ez eladást megörökítette. Ez epigraph azon helye, mely a kazar kormányzó nevét magában foglalja, így hangzik: לכם ביום פקיד העיר בן ילדוגן הקדרי וגו. Muchlinski tanár, mint már egyszer megjegyeztem, s a török-tatár nyelvek többi ismerői Sz.-Pétervárt azon véleményben vannak, hogy ezen név határozottan török s a jil lámák „fényleni“ gyökéből van származtatva. — 696-ban Kr. u. egy Sa‘id nevezetű egyén Kaffában, egy a három nagy, s a tizenkét kis prophetát magában foglaló bibliatekercset adott el s ez eladást a tekercs szélére bejegyezte. Egy a Firkowitsch-féle gyűjteményben foglalt praedicatio feliratában Kaffa nagy városnak mondatik (1. nr. 255). Ugyanis egy E 1 i s áh nevezetű missionariusnak a rabbinismus érdekében tartott praedicatióí egyike következő czím alatt maradt fenn: ..... דהו מילף דת הרבנות בבית אולפ נאפא קרתא רבתא כפא Jelenleg a régi Kaffa s a még régibb Teodosia helyén Feodosia áll. A muszkák Krímben szeretik a régi görög neveketfölelevenítení; a régi Chersonesos emlékére egy C h e r s o n nevű városuk van, mely azonban a régi Chersonesos helyétől távol esik. A régi Chersonesos helyén most Sebastopol áll (Sevastopol). Kaffa a krimi félsziget keleti partján állott majdnem szemben a Kuban folyó torkolatával. E város homályos eredetű nevéről a genuai tudósok sokat és hevesen vitatkoztak. Egynéhány genuai iró azt állította, hogy Caffa azon Caffaro emlékére neveztetnék így, ki Wladimir kiewi herczeggel csatázott. Meddő vitatkozás E név eredetének kulcsa egész másutt van, s azt a genuai történet és nyelvjárás területén kívül a törökség nyelvvidékén fogjuk megtalálhatni, ha egyátalában megtalálható lesz.

Kaúának szükcbb értelemben vett kormánya következő tisztviselőkből állott, u. m. 1) egy rendesen évenként megválasztott consulból, 2) két tanácsurból (consiglieri), 3) egy jegyzőből (cancelliere, soriba). Mint láttuk, a consulokat néha két évre is választották, legalább Spinola Károlyról tudjuk, hogy két évre volt megválasztva. — Az ismert cafFai consulok következő sorrendben hivataloskodtak Doriatól Giovanni degli Innocentiig:

1289. Paolino Doria.
? Petrano de Lorto (dali' Orto) *).
1343. Giusti.
1352 — 53. Gotifredo Zoagli.
1357. Leonardo Montaldo.
13G5. Bartolomeo di Jacopo.
1380. Giannone del Bosco.
1383. Giacomo Spinola.
Pietro Gazaro.
Benedetto Grimaldi.
1387. Giovanni degli Innocenti.

Pietro Gazaro nevéről megjegyzem, hogy Gazaro valószínűleg kazart jelent s ez esetben Kaffa egyik consula a kazar népből volna. A kazar nemzetiségét az idegen befolyástól igen kevéssé féltette s ezen sajátságát osztotta vele a bolgárság zöme; úgy látjuk, hogy történetének régibb korszakaiban se tett másképen s megelégedett a kazar állam fogalmával s fennállásával. Ezért nincs mit csodálkoznunk egy genuaivá vált kazáron, ki egész a consulságig tudott felemelkedni s magát Pietro Gazarónak nevezte. A kazar, mint igen jól tudjuk, igen türelmes volt úgy a nemzetiség, mint a vallás dolgában. A genuai consulok „Dominus de Caffa"-nak is neveztettek, mint a hogy XII. Bencze brevejéből megláthatjuk. — Lumbroso jeles történész „sulla storia dei genovesi avanti il MC" **) czimü munkájában megjegyzi, hogy az anyaország, vagy anyaváros szerkezete mint

*) Petrano de Lorto nevével egyerer már találkoitunk XH-dik Benőre brevejében.

**) Torino, 1872.

egy tükörben híven meglátszik, s tisztán visszatükrödzik gyarmatai s az általa meghódított tartományok szerkezetében is. A míg Genuában őrgrófok uralkodtak (marchesi), kiknek helyetteseit vicarius-oknak s vicecomes-eknek nevezték (visconti, vicarii, luogotenenti dei marchesi), addig a genuaiaktól birt és lakott távoli városokban hasonlóan vi cecomes-ek emlittettek, sőt még azt látjuk, hogy későbbi időkben is előfordul ezen czím, mint a régi idők intézvényeinek emléke, p. o. 1105-ben: „vicecomitem unum Sygbaldum scilicet, sancti Laurentii canonicum“ (1. Cafar.-nál), 1215-ben „vicecomes Januensium in Tharscnsi civitate.[11] így van szó antiochiai, cyprusi, jeruzsálemi, tirusi*) vicecom es-ekről. Genuában az őrgrófok utána consulok következtek. Pawinski szerint a genuaiak 1098-ban választottak legelőször consulokat. A consuli intézmény Genuában megerősödvén, a genuai respublikához tartozó távoli városokban a vicecomes a consul czímét is megkapta s hosszú ideig e két czím egyenlő érvénynyel birt, p o. 1187-ben „consul et vicecomes in Tiro“ (Lib. jurium), 1218-ban „consulatus et vicecomitatus in Cipro“, 1234-ben „consules et vicecomites in Syria“, azonban már 1289-ben Doria, mint „consul Januensium **) in Caffa“ szerepelt. Magában a genuai hajóhadseregben a vezénylet főczimét azon rendben látjuk változni, melyben az, az anyaváros állami életében változott, p. o. „comes galee“ s idő múlván, „oensoli.“ Ezen az anyavárosból a provinciákba kiültetett czimek még akkor is fennálltak, mikor az anyavárosban már mások által helyettesíttettek.

M a s s a r i többféle volt, mint Du Cange magyarázó szótárából megláthatjuk. A kaffai massari-k Oderico nézete szerint a közjövedelmek kezelésével voltak megbízva; e jövedelmeket mass a-nak nevezték, innen jött a mássá ri név.

*) Tur-nak (a régi Tyrusnak) 1820-ban Cannor szerint 1500 lakója volt.

**) Genuának latin neve Janua, különben a Genua név is igen régi, előfordul Procopiusnál (Γένουά) és még Procopius koránál sokkal régibb időkben is.

Genua, mint anyaváros „grande coramun“ („comun“)· nak neveztetett.

Kaffán kívül Krímben még több község tartozott Genuához, u. m. S o l d a i a, mely a török-tatár S u d a k-nak volt genuai neve. A zsidó bibliai epigraphokban Sudak helyett Sugdaja-t olvasnak (סוגדאייא) Sugdaja 977. Kr. u. már többé nem kazar, hanem bessenyö város volt, valószínűleg kevéssel ezelőtt hódolt meg a bessenyőknek. Firkowitsch igen becses gyűjteményének 59-dik epigraphja értésünkre adja, hogy a világ teremtésének 4737-dik esztendejében Sugdaja-t többé nem a kazárok, hanem a bessenyők bírták: (*. . . . פה בקהל הקאים בעיר סוגדאייא סט אמן

(sic.) שכבשו מיד אחינו הקדרים (bessenyök) בממשלת פציני

A ▬ felett levő pont azt jelenti, hogy z-nek ejtendő, egészen ilyen módon írják az arab سُوْدَاق-t (ذ). Sudak 1365-ben került a genuaiak kezére Bartolomeo di Jacopo kaffai consul idejében. Broniovius lengyel származású utazó azt mondja Sudakról, hogy e várost a genuaiak a magok közt mindig egyenetlenkedő visszálkodásban élő görögöktől foglalták volna el „superbi, discordes et desides graeci.“ **)

További genuai birtok Gozia, mely tudvalevőleg góth telep volt s C i m b a l o, mely kikötő helynek régi neve „portus Symbolorum“ *(„.Συμβόλων λιμην,“* így Strabonál); e várost Broniovius idejében Jamboldus nak nevezték, jelenlegi neve Bala Klaw (Bala Klawa). Bala Klaw Krím legdélibb partján fekszik, azon hegység alján, melyet a görögök Trapézának neveztek *(Τραπιζηνς.')* ***) Portus Symbolorum és a régi Theodosia közt hegyes, zord vidékek terjednek. E vad tájképet Strabo következőkép ecseteli: ó'« *τόν συμβόλων λιμένα μέχρι Θεοδοσίας πόλεως ή Ταυρικη παραλία χιλίων που σταδίων τό μήκος, τραχεία και ορεινή καί κα-*

*) A. m. סופו טוב אמן.

**) L. Martini Broniovy de Biezdezfedea bis in Tartarian! nomine Stephan» primi Poloniae regie legati Tartariae descriptio. Coloniae, 1695.

***) E város jelenlegi lakói legnagyobb részt görögök.

*ταιγιξονῦα τοῖς βορέαις ἵδρυται.“ *)* — Tana-t is bírták a genuaiak, mely valamikor Velenczéhez tartozott s a Dnieper torkolatánál a genuai Senarega családnak egy Ilicc nevű kastélya volt, melyet mai nap Aleski-nek neveznek. Az odessai egyetem egyik kitűnő tanára Brunn Demonisi genuai tudós nézetét A l e s k i t illetőleg megerősítette. — Sudak és Kaffa neve előjön Timur Kutlug azon kiváltságlevelében, mely jeles tudósunk Vámbéry „Uigurische Sprachmonumente“ czimü a török nyelv tanulmány terén korszakot alkotott, kitűnő munkája 172. és 173. lapján közölve van. Vámbéry „Geschichte Bochara's“ czimü az Oxuson túli tartományok történetét tárgyazó szintén epochalis érdekű munkája első kötetének 228-dik lapján ezen Timur Kutlugot illetőleg következőket jegyzett fel: „Ich will hier gelegentlich einen Feliler verbessern, den ich in meinen „Uigurischen Sprachmonumenten“ Seite 17 begangen habé, wo dér auf dér wiener Hofbibliothek befindliche, an den Ufern des Dniepers 800 (1397) uigurisch geschriebene Freibrief Emir Timur beigelegt wird. Es war dies nicht Emir Timur, sondern Timur Kutlug aus dem Hause Dshüdschi's, dér dieses Artenstück ausstellte, denn auch in dér goldenen Horde war uigurisch die amtliche Schrift und Sprache.“ De lássuk az említett kiváltságlevélnek Sudak és Kaffa krimi városokról szóló helyeit **): سوداق . . . . . .

. . . . . اتلیق کنت نینك جوایرینده

تارور کیلوری‌دا کیرور چیقاری دا قیریم دا قفه دا

قایوما تورلوك ایرسا الاردا ساتاری‌دا تمغا تارقاق الماسون . . . .

Egy kicsit különösnek tetszik nekem, hogy Timur Kutlug tiz évvel az 1387-ben a genuaiak s a kis tatárországi kán közt létre jött egyesség után 1397-ben egyet alattvalói közül egész családjával Kaffában mindennemű bélyegilletékek és adók alól felment.

A genuaiakkal kötött 3 szerződés török-tatár eredetije

*) Strabonis geographia, c. 309.

**) V. átírása szerint.

keleti török nyelven ujgur betűkkel volt írva, mert, mint már mondám, ezen eredetiek vagy megsemmisültek, vagy ha léteznek is, ki tudja, hol vannak! Úgy az Elias-, mint az I h a r c a s s i u s-féle genuai okmány latin bevezetésében e szavak állnak; „hoc est exemplum, sen registratio cujusdam instrumenti scripti in lingva ugaresca.“ A „lingva ugaresca“ ugor nyelvet jelent s itt mi is Hunfalvy Pál jeles tudósunkkal együtt azokhoz, kiket leginkább illet, ezen kérdést intézzük: „De hát mit és miért nevezünk ugornak?“ Hunfalvy az együvé foglalt kérdés elsejére következő választ ad: „Most az ugor nyelvek és népek nevén a tudomány a magyarokat, vogulokat, osztjákokat érti“ *). De azon kér dés, miért nevezi a tudomány az osztják, vogul nyelvet ugornak, szerintem még választ nem kapott. Mert a mint az idéztem genuai okmányból megláthatjuk, a kipcsaki kánság tö rök-tatár nyelvét nevezték „u g a r e s c a“-nak. Még 1446-ban is előjön a „1. ogarescha“ nevezet a kaffai közjövedelmek rovatalait és hova fordítását kitüntető „cartolario della Masseria di Caffa“ **) egyik jegyzetében; ez igen érdekes jegyzet így hangzik „Pro quadam muliere grecca (sic) que legit litteras ogarescha (tehát az elébe adott írást olvasta ugor nyelven, mert nem „litteras ogareschas“ áll, hanem „ogarescha“ a „lingva“ szó kihagyásával) et pro ipsis legendis in palatio coram spectabili domino consule et consilio pro quando recepit litteras pactorum Imperatoris tartarorum et Commune (sic) Januae in Caffa occasione naufragii navium que de cetero franguntur in tartaria sive in territorio ejus in mari maiori . . . Asp. LX. ***) L. „Rendiconto dei lavori atti dalia societa ligure del cav. Luigi Tommaso Belgrano segretario“ (Genova, 1867. p. 61). Az ugor, ogor, uger név úgy látszik, gyűjtőneve volt azon népeknek, melyek az avarok feltűnése óta a kipcsaki pusztákon szerte szélyel áradoztak. Egynéhányan ezen népek közül a Volga és Fekete-

*) I,. e jeles tudós a kondai vogul nyelvről irt kitűnő munkájának 13. és 14. 1. (Ny. K. IX. k. 1, 2, 3. füzet).
A sz. György bank levéltárában.

***) Egy aspro körülbelül annyit ért, mint egy .soldo di Genova.

tenger közti tartományban egykor hatalmas és virágzó államokat alkottak. Azt kérdhetjük, az avarok szereplése előtt létezett-e az ugor név a későbbi kipcsak területén? En úgy vagyok meggyőződve, hogy létezett, azonban itt e helyen nem indokolhatom e meggyőződésemet, annyit azonban mégis megjegyzek, hogy Agathias smyrnai iró „de bello gothorum et aliis peregrinis historiis“ czimü munkája 3-dik könyvének azon fejezete, mely Gubazesröl szól, homályos s megmagyarázhatlan lenne, ha az ugor név az avarok történi feltűnése előtt nem létezett volna. Jeles tudósunk Hunfalvy az ugor név történi szerepéről következőkép ir: „ugor, ogor, uger nevüek azon népek, a melyek az avarok feltűnése óta (sic) a Káma és Volga túlsó részeiről Európa dél-nyugoti tájaira költöztek vagy rohantak. Úgy nevezik őket a byzantinus írók Constantinus Porpbyrogenitus előtt, úgy a latin írók is a X. században, a kik egykoruak a magyarok kijövetelével. Ez általános név ragadt azután a külföldi, tehát szláv, német, római nyelvekben a magyarokra stb.* A bolgárok egyes csapatai előjönnek ezen gyűjtőnév alatt s innen eredt Bohusz metropolita tévedése, ki taurisi történetének egy helyén a bolgárokat összetévesztette a magyarok eleivel. Igenis közel rokon volt a két nép, de azért eléggé különböztek egymástól. Az ugor név történi szerepéből kifolyólag igen alkalmas arra, hogy azon török-tatár eredetű népek gyűjtőneve legyen, melyek már a Kr. előtti időben a Kaspi tenger s Tauris nyugoti határai közt szerte szélyel terjedtek. A messze éjszakon lakó osztjákok megjelölésére az ugor név alkalmatosnak és szerencsésen megválasztott névnek nem tartható. — Olivieri a genuai okmányok latin bevezetésében előforduló „lingva ugaresca“ nevezethez következő magyarázatát csatolta: „lingva ugaresca o ugarica era forse (sic) 1’ idióma tartaro degli O'ígurs (sic) molto simile al Turco (V. Histoire et Memoires de Γ Institut Royal de France, classe d’ Histoire et litterature ancienne, tom. III. pag. 117). Olivieri ezen szavai inkább félénk gyanitást, mint tudáson alapuló meggyőződést tolmácsolnak. Belgrano jeles genuai történész az Ih ar c a s s iu s-féle okmányról szólva következőket mond: „A proposito di document!

scritti in cotesto idióma, (1. ugaresca), mette bene ricordare il trattato concluso da Giannone del Bosco, col Signore di Solcati, accennato dali' Oderico (lettere ligustiche, p. 180) publicato dal Sacy (notices et extraits etc. vol. XI., p. 53) e riprodotto dali' Olivieri (carte e cronache, ecc., p. 72) con assai notevoli variazioni ed aggiunte (sic). II documento é tradotti dalia lingua ugaresca nel volgaro genovese dal notaio Giuliano Panizzaro, col ministero di Luchino Calligepelli interpreto del comune e della curia di Caffa." Belgrano akkor, a mikor ezt irta azon nézetben volt, bogy az Elias és Iharcassius-féle okmány azonos, most ő is más véleményen van a jeles Desimoni kimerítő vizsgálatai folytán. Ezen okmányok azon a török nyelven voltak írva, moly a kis tatárorgzági kánok udvarán divatos volt, s azon tartomány török eredetű lakóinál a mindennapi élet nyelve volt. Innen van az, hogy azon kaffai consul, ki egy görög eredetű asszonynak GO aspro-t adott jutalmul „ogarescha" nyelven szerkesztett okmányok felolvasásáért, a szövegek lefordítását vagy megfejtését vagy bárminemű a szövegre vonatkozó magyarázatot nem óhajtott se ö, se a tanács. Legfőbb bizonyítéka annak, hogy az E1 i a s és Iharcassiu s-féle okmányok elején megemlített „lingva ugaresca[1]' csakugyan török-tatár, az 1387-ben kötött igen becses, a történettudomány számára szerencsésen megmaradt, latin nyelven írt, s az E1 i a s-féle okmánynál hat évvel későbbi szerződés végén előforduló s következőkép hangzó szavakban van:„etpresentis instrument! de lingua tartarica in latinam[11] stb. E néhány szó nem szorul commentárra. Különben ugyanezen szerződési szövegben a „lingua ugaricha" is előjön.

Az Elias okmány végén a török tatár eredetiről az mondatik, hogy ugorul van írva: „o anchora Franceschi de Gibelleti questa seritura seriva in letera ugoresca." Az 1387-ben kötött szerződés elején a tatár kán megbízó leveléről van szó s o felhatalmazásról az mondatik, hogy a kán sajátkezű írása, ugorul van írva s a kán pecsétjével van ellátva: „a quo habent speciale mandatum (t. i. Tőktamis tatár kántól) ad infraseripta ut apparet per litteras ipsius D. Imporatoris seriptas in littera ugarié ha signntas

Tamoga*) ipsius Domini Imperatoris, et lectas et vulgarizatas de lingua ugariéba in latinam“ stb. Hogy ezen okmány mit ért „lingua ugariéba“ alatt, azt már tudjuk a megelőzőkből, ugyanis, m'nt mondám, az itt előforduló 1. ugariéba helyett egy más helyen, úgy mint az okmány berekesztésében „lingua tartarica“ áll. Az egyik név megfejti a másikat s csak a „littera ugariéba[11] iránt kell tisztába jönnünk. Micsoda írás ez a „littera ugariéba[11]? arab-e vagy uigur? Tóktamis arab és uigur köriratu pénzeket veretett. Az arab írást „ugariclia“-nak nem nevezhették, de annál inkább az uigurt, mint a mely már hangzásilag isközel áll az »ugaricha«-hoz. Vámbéry „Uigurische Sprachmonumente[11] czimü Europaszerte nagy elismeréssel találkozott müvében helyesen jegyzi meg, hogy magában Turkestanban, tehát Bocharában, Samarkandban, Belekben és Chahresmben az arabok Írása csakhamar meghonosult a világ nagy színpadján való feltűnések után, a régi uigur írás ezen időtől fogva Cis- és Transoxaniában nem volt többé használatban. Ez nem is lehetett volna másképen azon tartományokban, melyek még a bagdadi chalifatus elenyészte előtt az Islám iránti buzgalmokban méltán versenyezhettek az Islámot valló nyugot-ázsiai népekkel. Azonban a Volga és Kuban partjain lakó s a Krímben megtelepedett török néptörzsököknél egészen másképp állott a dolog, ezeknél az Islám nem vert oly erős gyökeret s a régiség hagyományai s maga az uigur Írás, a pogány törökség szokásai és erkölcsei még a későbbi időkben is daczoltak az Isi ám s arab miveltség áradozásával. C'avijo, III. Henrik castiliai fejedelem követe megjegyzé, hogy Timur udvarán olyan Írók is nyertek alka'mazást, kik mongolul írnak (tehát uigurul). Timur udvarán az uigur írás távol attól, hogy az egyedül uralkodó írás lett volna inkább csak el volt tűrve sa keresztyén, buddhisticus időszak kurtaud» m.rad.anyn g_y«»nnt «MM. Ezt mondja jolos tudósunk Vamborj oBoolmru törtonotoz oz.md munkájúban: » . . . . jaselbstdie mongolisch-uigurischen Schriftzeichen,

*) Tehát طمغه. A geuuai egyetem másolatában tamoga helyett e a m o g a áll.

die als Ueberbleibsel des christlich-buddhistischen Heidenthums*) den fanatischon moslemins von Ilerzen verhasst waren, wurden beibebalten.« Mind ezekből látjuk, hogy »littera ugariéba* mást nem jelenthet, mint uigur írást. Olivieri, Oderico, S. de Sacy s mindazon tudósok, kik ezen genuai okmányokkal foglalkoztak, helyesen tartották a »1. ugaricba«-t uigur írásnak, s ez iránt nem volna indokolható a bizalmatlan kétségcskedés. Az uigur írás azon nép írása, mely a Thien-Schan hegyláncz innenső alján megtelepedvén, innen nyugoti s déli irányban tovább terjeszkedett. Schott Vámbéry »Uigurische Sprachmonumente« czímű munkájáról irt jeles bírálatában megjegyzi, hogy az uigur népet a régi chinai írók Kao-chang-nak nevezték, s e népről azt írják, hogy Hutszé nevű írások van (»Schriftzeiehen dér Hu d. i. nordische Barbárén): ez az uigur írás. Az uigur irás eredetéről Vámbéry »U. Sm.« czímű könyve 14-ik lapján terjedelmesen értesít. A nestorianus hitfelekezet már a hetedik század elején missionariusait Kasgarba is beküldötte, s ezen korszakban Kasgar a keresztyénség jótéteményeiben részesülvén, egyjárást a nestorianus syr Írással is megismerkedett. Kasgarbói terjedt be az irás az uigurok tartományába.

Mielőtt a genuai állami levéltár három okmányának szövegeit megvizsgálnók, szükségesnek tartjuk e következő két megjegyzést megtenni. A kérdéses okmányokban előfordul «Dominus Sorcati» (So Ica ti helyett), a latin okmányban „Dominus Solcatensis.“ „D. Sorcati“ anynyit jelent, mint Sóikat kormányzója, illetőleg a kis-tatárországi kán Solkatban székelő helytartója (tehát tulajdonképen وكيل, مقام قايم). Maga Sorcat vagy helyesebben Sóikat azon régi török سولكت, melyről már szóltam. Másik megjegyzésem a kipéaki dynastia fővárosát illeti, سرا-t, melyben Tóktamis kán fényes udvart tartott. Egy perzsa költő Serairól irt verse következőkép kezdődik:

„Eger Serai dilberan Serai“, t. i. Palotának hívnak s

*) A »Heidentlium« szó helyett szeretnék egy más kitétellel találkozhatni az idéztem mondatszerkezetben.

valóban szép palota vagy“ stb. Tóktamiá, mint korának történeteiből tudjuk, nemcsak hatalmas uralkodó, hanem hóditó is volt. L. Vámbéry „Bocimra története“ czimü munkájának első kötetét a 229-dik lapon.

De már most mindezek után térjünk át az okmány-szövegekre.

Az I h a r c a s s i u s-féle szöveg amúgy is már kelténél fogva elsőség dolgában az Elias-félét felülhaladván, hadd álljon itt is néhány hónappal ifjabb társának általam közlendő egyes részletei előtt. E szöveget legelőbb Do Sacynak Olivieri által több helyen megváltoztatott, u. m. az Elias-szöveg mintájára átidomitott olvasása szerint fogjuk közölni, úgy a hogy Olivieri is közölte, tehát O. úgynevezett rectificatioival, melyek néhány kivétellel, mind tévedésen alapulnak, s a szöveg tartalmához hozzá fogjuk csatolni Olivieri megjegyzéseit is, nem azért, mintha ezen megjegyzések De Sacy olvasását megjobbitanák, hanem inkább azért, hogy olvasóim Olivierinek De Sacy irányában elkövetett méltatlanságát megismerhessék. — Az Iharcassius név eredeti hangzását s orthograpliiáját illetőleg egyet értek Desimonival, de nem oszthatom e jeles tudós azon nézetét, hogy e név tulajdonkép „Cerces-Beg“ volna. En azt hiszem, hogy Iharcassius „bíró“ elrontott alakja; a latinos us végzet előtt álló s s i bizonyára azon («a. török képző, mely főnevekből más főneveket képez. A genuainak nehezére esett volna a jár szótag kimondása, ezért lágyította meg e keményen hangzó névkezdő szótagot i h a r szótagokra. íme itt következik az I h a r c a s s i u s-féle okmány szövege, melyet egy rövid latin bevezetés előz meg; „Millesimo trecentcsimo octogesimo tertio (1383!) die vigesima octava Julii. Hoc est exemplum, seu rogistratio cujusdam instrument! scripti in lingua ugaresca certorum pactorum et convencionum (conventionum h.) initarum et firmatarum inter M. et Potentem D. D. Iharcasium *) tunc Dm. Sorcati (Solcati h.) nomine et vice Excmi Imperatoris Tartarorum et nomine

*) Olivieri o névnél megjegyzi, hogy De Sacy Elias helyett hibásan olvasott Iharcassinst.

ipsius tanquam Domini Sorcati ex una parte et egregium (egregios helyett) ot nobiles ot prudontes viros Dominum Ja“ nonum de Bosco tunc Consulem Caffao ot Januensium in toto imperio Gazariae ’)> Bernabovem Riccium et Theramutn Pichenotum Massarios Caffae, et consilium ejusdem D. consults nomine et vice victoriosissimi ot excelsi communis Januao ex altéra parte ot prout in dicto instrumento plonius continotur et translati do dicta lingua ugaresca in linguam latinam de mandato et ox commissiono egrogii ot nobilis viri Moliaducis Cattanoi Consults Caffae et Januensium in toto Imperio Tartariae [2]) per me Julianum Panisarium notarium et Curiao Caffae[3]) scribam scribentcm legentom dictum instrumentum in d. lingua ugaresca Francisco [4]) de Gibelleto scriba dictac Curiae quoad diétám lingvam Ugarescam (tehát, úgy látszik, hogy Francisco do Gibelleto igen járatos lőhetett az uigur írásban. Panisarius, kinek nevét Belgrano Panizzaro-nak Írja, az okmányt tulajdonkép latinra fordította s Bolgrano hibásan mondja, hogy „il documento é tradotto dalia lingva ugaresca nelvolgaro genovese dal notaio Giuliano Panizzaro“) ot interpretante et reíercnte [5]) in lingva latina Luchino Caligeparii interprote Communis et Curiao Caffae in omnibus prout inferius ad litteram continetur.

Most következik az eredeti szöveg gcnuai fordítása: In nomo do De’ possolo esse. Amen. Cum la gracia do lo Im-

[1]) Olivieri megjegyzi, hogy De Sacy „Tartariao“ h. hibásan olvasott „Gazariae“-t.

[2]) Olivieri megjegyzi, hogy De Sacy Tartaria helyett itt is G a z a r i a-t olvasott.

[3]) Olivieri megjegyzi sCaffao mauca nel tcsto suddetto*. Ez nem áll.

[4]) O. »F. non si trova in esso.« Igenis, mert o név olvashatlan lett.

[5]) O. »il De Saey invocc d’ «interpetrauto (sic) ot roforento* ha solo interpötre (sic).« Intérpetro olasz szó, de nem latin. Különben az I-féle szövegből e néhány szó ki van tépve, valamint »ad litteram continetur* szavak is, ezért hiányzanak De Sacynál.

perao Ellias [1]) Segno [2]) fiio de Inaeh Cottoloboga [3]) scando mandao [4]) per Segno in Sorcati e sum [5]) lo Povo de la isora de Sorcati [6]) per acresse [7]) la amistai e lo ami), quella amistai che avean li Franchi[8]) con li Imperaoj [9]) passai voyando [10]) Elias Bey fa lo comandamento de lo Imperao siccome meso de lo Imperao e come so Messajgo quando elo vegne [lJ]) cum lo so Paisani de lo Imperao a nomc de lo Imperao e a so nome siccome Segno de Sorcati da una parte [12]), Messe “) Janun de Bosco Consoro [14]) de Caffa o de tutti

[1]) Olivieri megjegyzi: »Il De Saey ha Iharcasso.« Ez nagyon természetes, miután De Sacy az Iharcassius-féle szöveget tartotta szem előtt.

[2]) S e g n o -= Signore, francziául Seigneur.

[3]) O.: »Filo do inach Cottolobogas mancante al de Sacy. Igen, de e néhány szó hiányzik az eredetiben is.

[4]) Seando man da o = essendo mandate.

[5]) O.: Inveee »e sum« ha (t. i. De Sacy) »e de Io.« Ez így van az eredetiben is.

[6]) De Sacy helyes másolatában e mondat értelmessé lesz s következőt jelent: mandate per Signore in Sorcati o del podoro della isola de Sorcati (t. i. Krím).

[7]) O.: »I1 De Sacy ha c e r c a r e«. Ez így van De Sacy eredetijében is.

[8]) 0. »Dc Sacy aggiunge e u n a c h é«.

[s]) 0. »p e r 1 i te ni p i, De Sacy«, Ez így van az eredetiben is.

[10]) 0.: manca in csso »voyando Elias Bey« o ci c inveee »lo Zicho.« így az eredetiben is. Zicho a. ni. detto a genuai dialoctusban *d* helyett gyakran áll *z*.

[11]) 0.: inveee di squnndo elo vegne« ö »vegnando«. Ez sem áll az Iharcassius-féle okmányról.

[12]) S. de Sacy az eredetihez helyenkint tökéletesen hű másolatában az értelem következő lesz: »per ccrcare l’amicizia e l’amore, quella amicizia che avevano li Franchi colli Imperial! per li tempi passati il detto (lo zicho) fa il comandamento deli[1] Imperatore siccomo messo di sua parte e come suo messaggiere stb.

[13]) M e s s e = Messére, francziául messire (monsieur).

[1]4) Consoro consolo, console helyett, a genuai dialectus gyakran mond r-t *l* helyett, 1. ö. h. v. isora stb.

li [1]) Zcneixi, cho stan in la isora [2]) do lo Imperao a nome do 10 grande Comun (,) Messe Bernabo Risso [3]) e Messe Teramo Pichenote sindicbi e massai de lo commun de [4]) Caffa per lo comun eon lo comandamento de lo grande comun devanti li eonseje de Caffa e con vorentai[5]) de quelli de l'altra parte (t. i. a másik szerződő fél) i páti an fato a nome de lo grande comun e si an zurao [c]) in questa manicra (,) páti e convencioin an faito che contra li patti non anderan (?,) a nome de lo Imperao a Elias [7]) segno páti fan e se obbligan e tutti
11 Franchi che stano in Caffa e in la (?) cittai de lo grando comun che tutti saran fidó e kai[8]) a lo Imperao (,) a lo so amigo amixi[9]) seran, de lo so inimigo inimixi[10]) seran (,) a le so *') cittai ni a le sue castelle non li recetteran [12]) li inimixi de lo Imperao *[3]) c accresccran lo nome do lo Impe-

[1]) O.: invece ha il Be Sacy »de tuíti li Zenoeysi in lo Imperio de Gazaria e di tutti li Zenoeysi ch'abitan in quella*. Ez így van az Iharcassius-féle eredetiben. A genuai dialcctus a g e, g i szótagokat, z e, z i szótagok gyanánt ejti ki.

[2]) Isora a. m. isola.

[3]) O, »Do Sacy ha Ri c o«. De Sacy jól olvasott, mert mind a két okmányban R ico áll. Ric o a. ni. Ri c c u.

[4]) O. »ó in«. De Sacy olvasása helyes, mert mind a kót okmányban i n áll, ugyanis az Elias-félében t, tehát az i n megrövidítése. Olivieri olvasása d e teljesen alaptalan.

[5]) O. »De Sacy omise vorentai·. Itt már Olivieri-nők van igaza, mert vorentai megvan miiid a két okmányban, sőt az Iharcassius-félében móg tisztábban olvasható, mint az Elias-félében. V o" r o n t a i a. in. volant;? (1. v o l e n t i o s o-t a közönséges volontioróso helyett, itt is r *l* helyett áll).

[6]) Zurao g i u r a t o helyett. Itt világosan látjuk az *i* hatását a megelőző y-re.

[7]) O. »Invece ha (t. i. De Sacy) a lo segno zicho (detto).« így van az Iharcassius-féle okmányban.

[8]) Eideli e Icali.

[9]) Amixi amici helyett; a genuai kiejtésben c i x i-nek hangzik s ezen genuai okmányban, mely a helyesírás dolgaiban épen nem szőrszálhasogató, a mindennapi élet kiejtése az egyedüli zsinórmérték.

[10]) Inimixi nemiéi helyett.

[11]) sue.

[12]) Am. a c c e 11 a r e.

[13]) O.: E aggiunto in csso »ni queli ('? quelli) che vozoran viso de lo Imperao. De Sacy a maga szövegét jól olvasta, do Olivieri az Elias-fó-

rao segundo [1]) la lor puoei siccome i [2]) favan [3]) per li Imperaoi passai. Ancora fan páti che [4]) lo zittain vegno in Caffa e li Mercanti cho van e vénen (,) a quelli raxon deian fa e Messe lo Consoro chi e aora e quello clii verra (,) fara raxon a tutti quelli die son abitaii dentro de le confinnie de Caffa in ebe mainera [5]) se [6]) sea.

Ancora páti fan che in Caffa possa sta un ') . . . . de lo Imperao segundo la premera usanza (itt azt hiszem pontnak kell lenni), per[8]) parte de lo Imperao e per sua parte Elias Bey [9]) siccom segno de Sorcati se obiiga a Messe lo Consoro e alli Sindichi e alli Consejé soianome de lo grande Comun de Zena e de Caffa (:) quelli disotto easai li quaj cran [10]) di Sodaja quando la Comun proise Sodaja, possa

'ét hibásan, mert abban *ez* áll: ni anchora queli baroni, ehe vozeran viso da lo Imperao.

[1]) O.: *»A* tutto so paoe«, De Sacy. Do Sacy a p a o c-t hibásan olvasta.

[2]) O. slnvcce di *i* il Do Sacy ha o 1 i«. Csakugyan megvan a három betű, o 1 i helyett azonban éli olvasandó.

[3]) O.: sin lo tempi dcli« De Sacy. Ez így van jól.

[4]) O.: »cho lo zitain vegno in Caffa o li Mercanti ehe van e voneno« manca nol testo suddetto o vi si trova invoce »possan vegni in Caffa«. De Sacynak ebben is igaza van, csakhogy possa áll.

[5]) M a i η o r a a. m maliiéra.

[6]) Úgy gondolom, hogy az itt várakozásunknak inkább megfelelő che helyett· helyesen irtain s c-t.

[7]) O. »Tal vuoto ö supplito nel suddetto testo collá parola c omorho«. A Sacy szövegében c o in e r li a áll, az Elias-félébon c o ni c[1] c h a és Olivieri mégis »vuoto«-ról beszél. Itt csalhatatlan jelét látjuk annak, bogy Olivieri csupáncsak az Elias-féle okmánynak a gonuai egyetemi könyvtárban lévő másolatját látta, melyben az említett szó helyén üresség van.'Comerha (eomerho) Ducange szerint »vám és ad'szedöe.

[8]) Tehát ... uzanza. Per stb.

[9]) O. slnvece ha il Do Sacy« »lo segno zicho« (tulajdonképen d o 11 o), így van az eredetiben is.

[10](O. »E aggiunto nel detto testo s o t o m i x i o rodontk. — »A solkati helytartó a császár nevében és a maga saját nevében megígéri és kötelezi magát Genuának kaffai consulja s ottani tanácsosaival széniben, hogy azon tizennyolcz ház stb.

ajamai segno per forza [1]) li preise (,) quelli dixotto casai scan in pairia de lo Comun e di Messe lo Consoro e sean franchi da lo Imperao [2]) la Gotia con li sói casai e con lo so Povo (,) li quali sun Cristiani da lo Combaro [3]) fin in Soldaia sea de lo grande Commun e sean franchi li sovrascritti casai (,) lo Povo con li sói terren, con le sue aigue [4]). Jahrcasso [5]) segno a lo grande comun elő ha donao e pato elő ha faito, e ha zurao che in queste parole elő non contradira. E ancora se obiiga lo ricco [6]) segno che qui se spacca ') (sic) per Zeneise in li terren de lo Imperao (,) possa semena lo so bestiámé le soe massaye possen anda lambar [8]) de lo Imperao c [9]) paga E ancora tutti i mercanti che
van e vénén sean seguri su lo terren de lo Imperao, a quelli non se renovera usanza nova. Ancora Sciavo ni Sciava se

[1]) O. »I1 Do Sac.y ha p o a mamai segno go li lova per forza« Az lliareassius-főle okmányban megvannak ezek a szavak, csakhogy m a m a i helyett a j a m a y áll.

[2]) O. »S omeieyoen ti, Do Sacy*. Igenis így van, csakhogy o szó következőkép van Írva: someioyvemente a. m. similiter, ti mil men te.

[3]) Combaro a. m. Συμβόλων λιμήν.

[4]) O. »A y g a o scrissegli*. Igenis *y* s nőm *i* van az eredetiben (a y g o e).

[5]) Olivieri — mint itt láthatjuk — az Elias-okmány közepette vitorlájának más irányt adván, az Iharcassius-félo okmány révpartján köt ki. Itt a latin közpéldabeszéd ellentétje történt meg, mert O. menthetetlenül Scyllába sodratott, pedig Scyllát kerülte (»qui vult evitaro Scyllam«).

[6]) Olivieri másolatjában ricco áll zicho (a. m. d o 11 o) helyett.

[7]) O. »S p a i h a ha lo stetto invece di space a.< Spacca a helyes, mert s p a c c a r s o a gonuai dialectusban a. m. magát valami n o k m o n d a n i, í pacha s o a. m. in a g á t v a l a in i n o k mond j a.

[8]) O. »L a m b a r é omesso dal Sacy*. Olivieri, mint láttuk, ki tudja, mely okból az Elias-okmányt félretette s folytatólag De Sacy okmányát kezdi másolni. Különben lambar előtt az eredeti szövegben vonás van.

[9]) Nem *e,* hanem' o 1 i. Azon szó, melyet a gonuai ogyotemi könyv, tárban őrzött Elias-félo másolat nem tüntet elő: deian.

elli fuziran de Sorcati in Caffa e de Caffa in Sorcati, quclli tai se dejan rende ötre trentasinque aspri de troveura (,) atramente ') non se prenda. Ancora se lo Can luco [2]) a question o ademande [3]) alcuna cosa de lo Zeneise la raxon fássá Messe lo Consore secundo la soa raxun e]a raxon de lo Can luco Jahrcasso segno la fássá in Sorcati e lo Cittain [4]) la fássá in Caffa segundo li patti sovraditi e [5]) questi páti e convenzion son stai faiti [c]) in mezzo de Caffa e de la Montagna [7]) davanti li trei pozi de ver la fossa [s]) de Caffa. Testimonii Lucian de Litturfi Marco Spinora ") Raffe de Facio, Zoane de [10]) Camogi da mező ebi a Torsiman Zoane Risso Torsiman de Caffa con lo ricco ") Segno Messe lo Consoro de Caffa fasando questi páti. Testimonii Acboge [12]) Bey tio de Alessandro Bey, Colus [13]) Bey figlio di Caihmaj [14]j Bey,

[1]) Az Iharcassius-féle okmány eredetijében atro m e v. Én hajlaudó volnék atramente helyett atro merce-t olvasni, csakhogy ez esetben atro helyén a t r a-t (altra) várnánk, mert a jelenlegi közolasz mérce (mércédé) nőnemű szó.

[2]) Can luco a. in. jAjU tulajdonképon a káni hivatal, átvitt értelemben a. m. maga a kán.

[3]) Az Iharcassius-féle eredetiben d e m a n d a. A question talán a c q u e s t í o n á r e-t tegzen.

[4]) O. >Titano lette il De Sacy«. Csakugyan T i t a u-nak van írva úgy az Iharcassius, mint az Elias-félo szövegben. Hogy ezen szónak mi az eredete s tulajdonképeni jelentése, nem tudom.

[5]) Pont után nagy *e.*

[6]) Son stai faiti igen jól jellemzi az analytieus nyelvek tclhetctlonségét a segídigék használatában.

[7]) O. »De Sacy agginnse do S a c h i ni. De J a c h i n van az Iharcassius-okmányban.

[8]) Nem fossa, hanem faca, talán » verso la fáccia di Caffa« (tehát Caffa felé.)

[9]) Spinora genuaiasan Spinols helyett.

[10]) D a és nem d e.

[11]) Olivieri szokott hibája, ki z i c h o helyett r i c c o-t olvas, valószüleg az ismeretes ricco »gazdag« szóra gondolva.

[12]) Nem Acboge, hanem A c h b o g a.

[13]) Nem Colus, hanem T o h o l u s.

[14]) Nem C a i h ni aj, hanem C a c h i m a s.

Mellane Mocharra [1]) messo de lo Segno, Caschel di Omarcoia [2]) messo de lo Imperao, Conae Bey [3]) questi testimonii sottoscritti mi Sicassan Serivan ha serito in te lo Paraxo [4]) de lo Segno ricco [5]) (.) Millesimo deli Saraceni [6]) settecento ottandoi lo dere [7]) de lo meise de Sabana [8]) ela e stata serita![1]). Extractum est ut supra de actis pulicis ('? publicis) Curiae Caffae videlicet de cartulario Registrationum per me Notarium infraseriptum.

C. ª Consul Caffae.

C. ª Julianna Panizarius.

Nótárius et Curiae Caffae soriba.

Olivieri másolata végéhez e megjegyzését csatolja: N. B. L'ultimo del mese di Saban nell' anno deli' Egira 782 cadde ai 28 Novembre 1380; tál e dunque la data déllé convenzioni«. Ezen I h ar ca s s i u s-féle szöveg latin fordítása 1383-ban, július 28-dikán készült el; az nincs megmondva, hogy a genuai dialectusban irt szöveg a latin fordítás után mely esztendőben kelt, valószínű, bogy vele egy esztendőből való s synchronicus társának tekinthető. A genuai dialectusban irt szöveg latin bevezetésében csak annyi áll „translati de dicta lingua ugarcsca in linguam latinam".

Íme így néz ki az Olivieri által a két genuai másola-

[1]) Nem Mollana Mocharra, hanem Mol an a Mocharra. Ezen török·tatár nevek részben igen nehezen megfejthetek.

[2]) Nem Caschel di Omarcoia, hanem C o s c h e l d i O m a r o o i a.

[3]) Nem Conae Bey, hanem Conachboi.

[4]) O. »P arago de Sacy«. P a r a x o, P a r a g o a. in. Palat i u m, a jelenlegi közolasz Palazzo. Palatium nevét a Mons palatínustól vette, melyen tudvalevőleg díszes paloták emelkedtek, Ezeu hegy P a l a t i u m n a k neveztetett.

[5]) Ricco Z i c h o helyett, Olivieri szokott hibája.

[6]) O. »S a r r e n i ha il de Sacy«. Sarrcengnek van írva.

[7]) Dere, d e r r e a genuai dialectusban a hónap utolsóját jelenti.

[8]) Saban hónapja a. m. november, az arámi تشرين ادخى a késő̆bbi رمضان

[9]) Még a berekesztés se hiba nélkül való s mint látui fog'u'r, eléggé eltér az eredetitől.

tokból összetákolt I h a r c áss i u s-féle szöveg, melyet ha az eredeti szöveghez hasonlítunk, bizony igen sok idegenszerüt fogunk benne látni s hajlandók leszünk reá alkalmazni a horatiusi verset „desinit in piseem mulier formosa superne*[1]. Ezen Olivieri·féle közleményt Iharcassiusénak neveztük, nevezhettük volna E1 i a s-I h a r c a s s i u s-félénck is, mert Olivieri, mint már mondám, e kettőből csinált egyet; neveztem Ih areas si u s-félének azért, mert csakugyan az Ihareassius-okmánynyal végződik s kísérő jegyzetei folyvást reá vonatkoznak. A mi Ölivierit leginkább terheli, az a két szöveg összeforrasztása; úgy látszik, mintha restellette volna a genuai E1 i a s-féle másolattal való vesződést s egyszerre csak fél utón saját szövegét félre dobván, mindazon dolgokról megfeledkezve, melyeket jegyzeteiben mondott, maga is De Sacyhoz csatlakozik s az I h a r c a s s i u s-féle okmányt másolja, s kiséri jegyzetekkel. Es Olivieri mégis, mint bíráló lépett fel De Sacyval szemben! De már most idején lesz az 1 h a r c a s s iu s és Elias okmányok mindazon részeivel megismerkednünk, melyek az Olivieri által közölt szövegben hibásan vannak lemásolva. A genuai egyetemi könyvtár másolatai, Olivieri ezen egyetemi másolat után készült közleménye s maga Do Sacy az I h a r c a s s i u s-féle eredeti után készült másolata ezek nyomán, ezek segítségével lesznek kijavithatók.

A genuaiak részéről tett Ígéretek közül az egyik hibásan van olvasva úgy de Sacy, mint Olivieri szövegében. Az E1 i a s-okmánynak ezen szövege így hangzik:

»Anchora páti öli fan, che lo Titan vegna in Caffa, e li mercanti, chivan e vénén a queli raxun deian fa, e quelo ebi verra fara raxun, a tuti queli chi sun habitai dentro da le confinie de Caffa in che maynera se sea«. Olivieri vegn o-t olvasott vegna helyett s ezzel értelmetlenné tette az idéztem szavak világos értelmét.

Az Iharc assius szöveg így hangzik:

«Anchora fan páti che Titay possa vegni in Caffa, che andando e vegnendo homi de lo Impio a queli possan fa*)

*) A genuai dialectusban a köz olasz iufinitivus r e vígzetc c 1-kopott, p. o. st a, f a stb.

raxun. Anchora messe lo Censoro, chi e aora, e queli chi verra, a tuti raxun faran a queli chi sun habitay int[0] le confinnie de Caffa, de che maynera éli sian«. Folytatólag az Elias-okmány következőkről értesít: » Anchora páti fan che in Caffa possa sta un comc'cha de lo Impao, e prenda lo comeriho.de lo Impao, segundo la primera usanssa«. Olivieri szövegében a c o m c' c h a szó nem fordul elő s hiányzanak e következő szavak: „e prenda lo comoriho de lo Impao".

Az Iharcassius-okmány megfelelő helye így hangzik: „Anchora páti fan che in Caffa possa sta lo comerha de lo Impao, e possa prende lo comc'iho de lo Impao segundo lo primere usansse".

Továbbá ott, hol a tizennyolcz házról van szó, Olivieri megint hiányos és hibás szöveget adott közre s szövegében helyenként pontok vannak az eredetiben jól olvasható szavak helyett. Az E1 i a s-okmány ezen helye így hangzik:

„Per parte de lo Impao e per soa parte Elliasbey si come segno di Sorcati se obliga a messe lo consoro e a li sindichi e ah consoie soy, a nome de lo grande comun de Zenoa *), e de Caffa, queli dixoto casai, li quai oran di Sodaja, possa agamay **) segno per forza li preyse, queli dixoto casai sean in bairia de lo comun e de messe lo consoro e sean franchi da lo Impao i soorascriti casay. Anchora la Gotia, lo povo cun li tőrre ('? téri e) e cun le aygue Elliasbey segno ***) a lo grande comun a donao, e pato che a fayto e si a zurao, che elő no fara in queste parole contra éli". Ez az eredeti Elias szöveg s nem az, melyet a gonuai egyetemi könyvtár másolata nyomán Olivieri tett közzé.

Az Iharcassius okmány megfelelő helye így hangzik:

„Per parte de lo Impao, lo segno zicho, e per soa parte c si como segno de Sorcati, se obiiga, a messe lo Consoro o

*) Zenoa a. m. G o η o v a.

**) Possa agamay segno tárt kaput liagy különböző gyanitásoknak. En aga m a y-t személynévnek tartom, legalább a reá következő segno ezt mutatja. Possa nézetem szerint p o s t o a-ból eredt.

***) Itt is a személynév után áll a czím.

li Sindichi, e a lo conscio, a nome de lo grande comu de zenoa, e de Caffa, queli dixoto casay, li quai ora *) sotemixi e rendenti a Sodaya quando lo comun preyse Sodaja, poa **) ajamay segno ge li leva per forsa, queli dixoto casai sean in la voluntay e bayria de lo comun e de lo consoro e sean franclii da lo Impero. Someieyvemente la Gotia cun li soy casay e cun lo so povo li quai sun cristiani da lo Cembaro fin in Sodaya sea de lo grande comun, e sean francbi li Sovrascriti casay, lo povo cun li soy térré coi le soe aygoe Iharcasso segno a lo grande comun elo a donao e pato elo a fayto e a zurao cbo in queste parole elo no contradira.“ Olivieri ép itt ezen helyen mond búcsút az E1 i a s-féle szövegnek s csatlakozik De Sacyhoz az Iharcassius-féle okmány olvasásában. Minket tehát ezentúl leginkább az E1 i a s-féle okmány eredetije fog érdekelni, mert ennek további folytatását Olivierinél Inában keresnök. Ez okmány folytatása következő:

„Anchora se obiiga Ellias bey, die chi se spacha per zenoeyse chi in lo povo chi 'gi appartiene, o in lo terren de lo Impao possa semena lo so bestiame e lo so massaie possan anda, o chi pagera lambar de lo Impao, e tuti li mercanti chi van e vénén síi lo terren de lo Impao, sean seguri, e a queli usansse nőve no se fara! Anchora schavoni schava, se de Caffa fuzira, e in Sorcati andera, e de Sorcati in Caffa fuzirai se dejan rende, trentacinque aspi de troveyre se prenda e no pu. Se li homi de lo Impao averan question! a dirni (?) a fa alcuna cossa cun li franchi messe lo Consoro gi faca raxun in la soa maynora. La raxun de lo Canluchi, Elliasbey la faca in Sorcati, e lo Titan la faca in Caffa segundo li pati chi sun de soora. Questi pati e queste convencioni sun stayti scryti in Caffa dento lo paraxo de lo comun, li ambaxoy de Elliasbey. Comarichi fijo de Achbas, Coia Jese (?) fijo de Agidanot. Alavadin de lo dio de loro. Coia asai fijo d (e) Comero. Agachmet de la tanno. Bayla oria messi de Ellias,

*) *Ora e* helyen allo r a értelmében áll. A közolasz ora néha azt jelenti, mit a franczia o r.

**) Itt poa áll az E1 i a s-okmány possa-ja helyett (mindkettő p o s t e a-ból lett).

li quai sü vcgnuy cum paysan de (e helyen ki van lyukasztva az okmány) e cum li messi do lo segno e de li mesaygi. Cun messe lo Consoro cun li . . . sindichi o cun la soy conseie, li quai sun mentoay do so vi a, de questi páti scritura ge scripta per manó de Anthogno macorro, chi sorivá de lo comun, e de questi páti de sovra mi Ellias sü stayto gtento (contento) e si li o fcrmay in SorCati e si zuro cho a questi páti e convencioni e obvero e in gontra e noge andcro, e si sum contento che anthogno matjorro scriva de lo comun faCa una scritura Coe fcive?) su (? sovra) *) colta (? codesta) a lo moo lati (latin), e Anchora francoschi de Gibolleti questa scritura scriva in letera ugoresca, e lo me segna sü (? sovra) quela e metero, e anchora una scritura a lo moo (? modo) di questa cum lo seelo de lo comun noy la avemo | . In quoste parole sun testimonii legibo fijo de Iturlumeret boga segno fijo de Jagaltay segno. Camariihi fijo de Achbas Boy. Karaboga fijo de Achbas bey (.) Pandasseni Iharcasso, torcimcho (a. m. tolmács) Zoane Rico, Miliő de li sarre setecento oytanta doy, e vinti VII di de lo meyse de sochada (Dsft' 1-Kado, tehát Februaries) | ela e stayta scrita in lo paraxo de Ellias bey. Ezután jön: Extractum stb.

Consul

Caffe stb.

így végződik az E1 i a s-féle okmány, melyben I h a r c a s-sius neve csak egyszer jön elő, mint pandasseni. A mint láttuk, Olivieri s De Sacy szövegei, de legkülönösöbben az Olivierié igen sok pontban különböznek az eredetiektől. Az én olvasásom sem formál igényt a teljes hibátlansághoz, noha megfeszített figyelemmel igyekeztem az eredetit helyesen olvasni s híven lemásolni. Olivieritől nem is kívánhatjuk, hogy olvasása az eredeti hü tükre legyen, mert ő csak a genuai egyetemi könyvtár másolatát látta, de jogunk van őt hibáztatni azért, hogy azon másolattal kezében De Sacyval szemben a szigorú bíráló szerepére vállalkozik, jogunk van azon hanyagságát vádolni, melyet a szeme előtt lévő genuai másolat irányában tanúsított, mert hanyagságából eredt azon

*) Legalább úgy gondolom, hogy s o v r n illenék ide legjobban

tévedése, hogy a genuai másolat s De Sacy szövege egyazon. Jogunk van saját szövegétől való eltéréseiért kérdőre vonnunk.

Az általam gondosan megvizsgált eredetiek ortho· graphiája felette igen hullámzó; e hullámzás egy reszt onnan van, hogy a nép nyelvén Írták az előttünk fekvő két eredeti genuai okmányt, a nép nyelvén mondám s nem egy, nyelvészektől és nyelvtanitoktól szigorúan felügyelt, irodalmi nyelven, melynek még legparányibb részszócskáját is, terjedelmes és merev szabályok őrizik. Magáról e szövegek nyelvéről is azt kell mondanom, hogy nem egészen következetes magával, mert egy és ugyanazon grammatical alak irodalmi és népies alakja néha egymást felváltva fordul elő, p. o. az E l i a s-féle okmányban a köz olasz s c r i 11 o helyett 1) s c r y t o, 2) s c r i p t a. Különben az is lehet, hogy ezen variánsok egyesegyedül az írás rovására esnek.

Az I h a r c a s s i u s-féle okmányban következő tatár személynevek fordulnak elő:

Aehboga boy,
Toholus,
Cachinas bey,
Molana Mochara,
Coscheldi,
Omarooia,
Conachbei,
Iharcasso.

Hivatalnevek és czimek következők:

Kan,
Kanluk,
Titan (?),
Bei,
Torsiman (^<·M A*r=>yi')·

Az Elias-féle okmányban foglalt török-tatár személynevek következők:

Comarichi Achbas fia,
Coia Joso Agidauot fia,
Alavadin (úgy látszik pap volt),
Coia Asai Comero fia,

Agachmet de la tanno,
Legibo (? Regibo) Iturlumeret fia,
Boga (segno) Jagaltai fia,
Camariihi Achbas bey fia,
Karaboga Achbas bey fia,
Pandasseni Iharcasso.
Hivatalnevek és czimek:
Kan,
Kanluk, Can'uchinak írva,
Titan,
Bei bey-nek írva,
Torgiman torcimanacho-nak Írva.

Ezen személynevek közül több, valamint a Titan hivatalczim is homályosak, legalább nekem homályos eredetiteknek látszanak. Remény lem, hogy jeles tudósunknak Vámbérynek könnyen sikerülni fog ezen idegen orthographiától részben eltorzított, részben hiányosan átirt személyneveket eredeti alakjokra visszavezetni s használatukat s appellativ jelentősöket megfejteni s megmagyarázni.

Ezek után térjünk át az 1387-ben kelt szerződési okmány szövegére. E szöveget Olivieri is közölte a genuai egyetemi könyvtár másolata után. Eredetiét láttam s elolvastam ugyan, de nem volt elegendő időm egész terjedelmében lemásolhatni, ezért kénytelen vagyok az egyetemi másolatra s Olivieri ezután készült szövegére szorítkozni. Megjegyzem, hogy itt Olivieri biztosabb vezető, mint a genuai egyetemi könyvtár E1 i a s-féle másolatánál volt.

Ezen latin nyelven irt szerződés így kezdődik: »In nomine Domini Amen. M-ci et potentes viri DominiOglan Sounihi bey Cottologha bey Dominus Solcatensis et Brachy Pecti Imperii et Boia bey daroga nuncii,ambascatores et negotiorum gestores in partibus Gazariae pro inclito et excelso Domino Domino Toctamis Imperatore dignissimo Tartarorum nomine vice ipsius Domini Imperatoris, a quo habent speciale mandatum ad infrascripta ut apparet per litteras ipsius D. Imperatoris scriptas in littera ugariéba (tehát uigur betűkkel) signatas Ca moga ipsius Domini Imperatoris (az egyetemi könyvtár másolatában így van, az állami levéltárban lévő eredetiben

Camoga helyett Tomaga áll »pecsét«) et lectas et vulgarizatas de lingua ugaricha (azon török nyelv, melyet desti Kipöakban beszéltek) in latinam per Franciscum de Gibelleto burgensi Caffe (Caffae) interprete ad moi notarii infrascripti plenam intelligentiam ex una parte, et nobiles et prudentes viri Gentilis de Grimaldi (a hires genuai Grimaldicsaládból) et Janonus de Bosco ambasatores (ambascatores, ambasciatore?) Excelsi Communis Januae (Genua neve latinosán) habentes ad infrascripta plenum et sufficiens mandatum vigore et ex forma publici instrument! sindicatus scripti et subscript! mami Petri de Bargalio notarii (a genuai respublicában igen fontos hivatal) et Communis Januae Canzelarii hoc anno die 29 Marcii, fiatque etiam de voluntate et consensu egregii et potentis viri Domini Joannis de Innocentibus legum Doctoris honorabilis consulis Caffae et Januensium in toto Imperio Gazarie (Gazariae) et Dominorum Nicolai cyado et Alaoni de Vivaldis Massariorum, Sindicorum et Procuratorum communis Januae in partibus Gazariae, nec non et consiliariorum dicti Domini consulis et dictae Civitatis Caffae. De qua voluntate et consensu apparet publica scriptura scripta manu Ambrosii de Flacone (Flacono) notarii hoc anno die 10 Julii ex altera parte habentes dictis nominibus notitiam, et certain scientiam de quibusdam Instrumentis pacis, praeceptis, et conventionibus factis et firmatis inter Dominum Dominum Imperatorem ex una parte et (. .)*) cemmuno Januae ex altera scriptis in littera ugaricha cum Camoga ipsius (az eredetiben Tamoga áll Camoga helyett) Domini Imperatoris millesimo ccc^a genuai egyetemi könyvtár másolatában itt egy üresség van) nec non de quibusdam aliis conventionibus, et pactis factis inter praefatum M-cum D. Cottoloboga nomine dicti Domini Imperatoris ex una parte et D. Bartolomeum de Jacob juris peritum tunc consulem Caffae ex altera parte scriptis í in littera ugariea mccc — cum Camoga (az eredetiben T amoga) D' Domini Cottolboga. D° (bizonyára (dictae) partes dictis no.iinibus confessi fuerunt, et ad invicem

*) Excelsum.

ct vicissim, et una pars alteri et altera alteri pervenisse ad hónain, et veram pácéin Deoprop.tio perpetuo duraturam, ac etiam omnimodo via jure, et forma, quibus melius potuerunt, et possunt ratificaveruut approbaverunt, et confirmaverunt omnia, et singula Instrumenta pacis praecepta, et conventiones, et pacta, de quibus in supradictis scripturis plena fit mentio. Itt, mint látjuk, ezen okmány a régibb szerződésekre, nevezetesen az I h a r c a s s i u s- és E l i a s-félére hivatkozik s azok jogérvényét a jövőre is biztosítja. Én az I harca s-sius-féle okmányt valóságos szerződésnek és nem szerződés[1] vázlatnak tartom s e tekintetben a jeles Desimoni nézetét nem oszthatom. Az 1387-ben kelt latin szerződés e szavai. »de quibusdam Instruments pacis, praeceptis et conventionibusc legalább is két szerződés létezésére hagynak következtetnünk. De különben is azon körülmény, hogy az I h a r-c a s s i u s-féle okmány mindkét részről tanuk aláírásával van kiállítva, bizonyossá tesz arról, hogy valódi szerződés volt. A latin szerződés így végződik:

Quae omnia, et singula supradicta attendere, complere, et inviolabiliter observare promisserunt dictae partes dictis nominibus, sub hipoteca, et obligatione omnium bonorum suorum dictis nominibus habitorum, et habendorum excepta illa bona quae prohibentur obligari secundum ordinamenta et statuta communis Januae. Et de praedictis rogaverunt dictae partes dictis nominibus per me notarium infrascriptum confici debore publicum instrumentum. Actum in quodam magno piano juxta civitatom Solcatensem subtus quodam Paviliono *) dicti Domini Oglan anno Dominicae nativitatis millesimo tercentesimo octuagesimo septimo indictione nova secundum cursum Januae die duodecimo August i hóra vesperarum praesontibus testibus Chomarici f Acbas [2]) Otarichi Bey et Aibolat [3]) Bey tarfaris — — — — de Porsio [4]) Burgensi Caífae interprete autóm Caffae et praesentis instru-

[1]) Tehát sátor (پرده) vagy kioszkban.

[2]) Ezen név előfordul E 1 i a s-okmányban is.

[3]) Aibolat bizonyára összefügg Aitoldi, Aidole i-fele nevekkel.

[4]) Úgy emlékezem, hogy az eredetiben Pereio áll.

menti de lingva tartarica in latinam (itt valószínűleg hiányozni fog egy szó), Gaspalino de Arte Burgensi Caffae, Faceto de Padoa, Teophilato graeco habitatore in burgis Caffae et Otamas Cancelarius D[l] Domini Cotolboga Quilicus de Tadeis nótárius praedictis omnibus, et singulis interfui.

Az ezen okmányban előforduló török nevek:

Oglan Sounihi bey,
Cottologha bey,
Brachy Pecti,
Boia bey (daroga) *),
Toctamis,
Cottolboga,
Chomarici**) Acbas fia,
Otarichi bey,
Aibolat bey,
Otamas.

Ezek azon Genua s a tatár kán közt létre jött szerződések, melyeknek ugor eredetijét a századok viszontagságai megsemmisítették. Jeles tudósunk Vámbéry azon reménye, hogy a genuai állami levéltárban uigur kéziratok volnának, fájdalom! meghiúsult, de a tudományok terén a minden csalódásokból kiábrándító valóság még akkor is becses, ha igen kecsegtető és sokat ígérő reményektől foszt meg.

*) Daroga vajon nem Dragoman (drogma n) »fö tolmács«-e?

**) Chomarici nézetem szerint helyesebben van írva, mint az E 1 i a s-okmányban előforduló Chamariihi.